36

Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P-ISSN: 2645-5048 & E-ISSN: 2645-5706
Parseh Journal of Archaeological Studies || Vol. 10 || No. 36 || 2026 ||

Research on the Real Identity of Bibidoost Hills of Sistan, Based on of Reading Ancient Sources and Study of Archaeological Findings with Emphasis on Pottery

Mohammad Ebrahim Zarei[1], **Mohammad Keikha**[2]

Type of Article: **Research**
Pp: 159-187
Received: 2024/02/26; Revised: 2024/06/06; Accepted: 2024/06/15
https://doi.org/10.66224/PJAS.710.354.2

Abstract

Bibi Doost Tepe series around Bonjar city of the central part of Zabol city in the north of Sistan and Baluchistan province along the Niyatak channel in a north-south direction. These series of Tepe due to its Massive volume of cultural materials, especially pottery samples and the proximity to the Zahedan Kohne site the second government House of Sistan in the Islamic era it is of special importance in the Studies of Archaeology and History of Sistan, accordingly with the issuance of a license from the Archaeological Research Institute in 2016, speculation to determine the area and privacy done. In this study 877 pieces of pottery related to the Islamic era were identified, recorded and studied. Examples mentioned in four groups: Simple unglazed pottery, no engraved glaze, Simple glazed and Glazed engraved were located. in this research an attempt was made to start Study ancient sources and Archaeological Researches the Real Identity of Bibi Doost Tepe in the North of Zahedan Kohne Then, the samples of pottery collected from the level of Bibi Doost Tepe should be applied to: their typology and relative dating. The results of the studies indicate that it is important that the Bibi Doost Tepe are part of the second capital of Sistan due to its location in the area of Zahedan Kohne. And the results of the study conducted on its pottery also informs about the technique of making high quality pottery in the Islamic era, in the north of Sistan plain. The results of the studies also clearly show the cultural connection of this region with the Baluchistan basins of Iran and Afghanistan, Greater Khorasan, Kerman, Central Plateau and parts of Central Asia. The present study intends to provide a ground for illuminating a part of the Islamic era of Sistan by conducting a scientific and methodical study.

Keywords: Sistan, Bibi Doost Tepe Series, Pottery Of The Islamic Period, Reading Ancient Sources, Typological Comparison.

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*

Copyright © 2026 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT). This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

1. Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran (Corresponding Author).
Email: Me-zarei@basu.ac.ir
2. Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

Citations: Zarei, M. E. & Keikha, M., (2026). Research on the Real Identity of Bibidoost Hills of Sistan, Based on of Reading Ancient Sources and Study of Archaeological Findings with Emphasis on Pottery. *Parseh J. Archaeol. Stud.*, 10(36): 159-187. https://doi.org/10.66224/PJAS.710.354.2
Homepage of this Article: https://journal.richt.ir/mbp/article-1-710-en.html

Introduction

Sistan and Baluchistan province with an area of about 187,502 square kilometers is equivalent to 9.1% of the area of Iran, of which 8,117 kilometers are related to the Sistan region (Najjar Salighe, 2015: 25). Citing historical sources, there is no doubt that the land of Sistan had great importance and capabilities during the Islamic era. The site of Bibi Doost, in the form of a series of continuous Tepe on the western edge and along the Niyatak channel in the north of Zabol city, in the north of Sistan region, at an altitude of 493 meters above sea level and in the geographical position N: 3106740 and E:6136897 can be seen. Considering the proximity of this series of Tepe to the Zahedan Kohne area, a systematic archaeological investigation of the Bibi Doost area with the aim of determining the identity of these Tepe, discovering the history of settlement, types of pottery and how it has cultural relations with other Neighboring points were put on the agenda and efforts were made to provide appropriate answers to existing questions by conducting scientific studies on the collected terracotta samples and reading ancient sources.

Research method: The research method in this research is descriptive, comparative-analytical. which is based on two parts of field investigations and the use of library resources. The field method in this research is that after preparing and drawing the topographical map of the region, which includes an area of about 30 square kilometers, by 8 experts in a step-by-step survey, compacted at distances of 50 meters from each other. It has been surveyed that during this survey, 877 pieces of pottery related to the Islamic era were identified, collected, recorded and studied from all the existing structures. In addition, the sampling process, which was considered the most important part of the field method, was done randomly and categorized by indicators.

Research questions: 1) Based on the reading of the ancient sources and the study of the pottery of the Bibi Doost hill series, can this area be considered a part of the ancient city of Zahedan Kohne? 2) What types of pottery from the Islamic era can be identified in the Bibi Doost hill range? 3) In what time period are the studied pottery findings dated? 4. Based on the pottery findings, how are its regional and extra-regional connections evaluated?

Discussion

In this research, an effort was made to study the distribution of ancient structures in the Bibi Doost area and their proximity to the Zahedan Kohne area in accordance with the predetermined goals. Due to the extensive destruction of Zahedan Kohne city and the change of its cultural and ancient landscape, an effort was made to use ancient sources and archeological finds (potteries) in order to know its exact extent. In the first part of the research, based on the reading of ancient sources, it was determined that the series of

Tepe of Bibi Doost is a wide area of ancient monuments, which is completely different from the point of view of the types of pottery, the date of settlement, the type and structure of the structures and the references of the texts. It can be mentioned as part of the old books of Rabaz city Zahedan Kohne, the second Government House of Sistan (Kiekha, 2016: 1120-1120). For example, Qasim-Abad mill or Kusang mill, which is probably the minaret of the mosque or the caravanserai mill in the area of Zahedan Kohne city Rabd (Landour, 1999: 635 & 652), is currently among the ancient monuments of the Tepe dynasty. It is located in the center of Bibi Doost, which indicates that the scattered structures in the Bibi Doost area are in full connection with the Zahedan Kohne area. In the continuation of the research and in order to answer other questions, it was tried to study and investigate the types of terracotta in the Bibi Doost hill range. Regarding the classification and typology of the pottery of the Islamic era of the Bibi Doost Tepe series, which led to the identification of more than 18 types and subspecies of pottery, it shows that the potters of Sistan used various methods of production. and the decoration of pottery of the Islamic era. Then, the pottery samples of Bibi Doost area, which are considered the most important documents for the chronology of this area, were compared with the samples and pottery vessels found in the explored and investigated areas. they got. The results of the studies of the samples and the comparisons show that the pottery of the Bibi Doost hill series in the middle centuries of Islam (4 and 5 to 9 centuries A.H.) can be dated. are set This importance is completely consistent with the rise and fall of the Sistan plain and its centrality at that time, which is the city of Zahedan Kohne. In the end, the results of the typological comparisons of the pottery samples of the Bibi Doost area clearly show the similarity of these samples with the pottery of the neighboring areas, especially Khorasan.

Conclusion

Studying the architectural structures scattered in the Bibi Doost hill range, at first glance, due to the high amount of destruction, their identification and connection with the Zahedan Kohne area was almost impossible. Therefore, an effort was made to identify the true identity of these Tepe by reading ancient texts and studying the surface pottery of this area. Taking into account the different parts of the city of Zahedan Kohne that were known earlier (five separate parts called the Castle or fortress, the first citadel, the second citadel, Sharstan and Rabd), now we can The chain of Tepe known as Bibi Doost, which is located in the vicinity of the northwest front of the city of Zahedan Kohne, added a part of the Rabd of this city, which is the second Government House of Sistan. The collection of historical evidences about the foundation and decline of the city of Zahedan Kohne in the Islamic era shows that this city was founded in the 4th and 5th centuries of AH and started to decline in the 9th century of AH. The study of the

pottery of the Bibi Doost hill series also confirms the same point. Based on the study of the pottery, the oldest type of pottery in the area is dated to the 4th and 5th centuries of AH and the most recent one is dated to the 9th century of AH, which is completely consistent with the rise and fall. It is located in the city of Zahedan Kohne and another reason is that this series of Tepe is part of the main structure of the city of Zahedan Kohne.

Acknowledgments

The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Author Contribution

The contribution of all authors to the writing of the article has been equal.

Conflict of Interest

In adherence to ethical publication standards, the authors affirm that there are no conflicts of interest, either personal or financial, that could have influenced the content or conclusions presented in this research.

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه || شمارهٔ ۳۶ || سال دهم || ۱۴۰۵ ||
نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706

پژوهشی در هویت واقعی سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست سیستان براساس خوانش منابع کهن و مطالعهٔ یافته‌های باستان‌شناختی با تأکید برسفالینه‌ها

محمدابراهیم زارعی[I]، محمد کیخا[II]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۱۸۷ - ۱۵۹
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۷؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۶
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://doi.org/10.66224/PJAS.710.354.2

چکیده

سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست در اطراف شهر بنجار از توابع بخش مرکزی شهرستان زابل در شمال استان سیستان‌وبلوچستان در امتداد کانال نیاتک در جهت شمال به جنوب واقع شده است. این سلسله تپه‌ها به‌دلیل برخورداری از حجم انبوه مواد فرهنگی، به‌خصوص نمونه‌های سفالین و مجاورت با محوطهٔ زاهدان‌کهنه، دومین دارالحکومهٔ سیستان در دوران اسلامی در مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ سیستان، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده، بر همین‌اساس نیز با صدور مجوز از پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی در سال ۱۳۹۵هـ.ش. مورد بررسی و گمانه‌زنی جهت تعیین عرصه و پیشنهاد حریم قرار گرفت[۲]. در این بررسی تعداد ۸۷۷ قطعه سفالینه مربوط به دوران اسلامی شناسایی، ثبت و مورد مطالعه قرار گرفت. نمونه‌های مذکور در چهار گروه: سفالینه‌های بدون لعاب ساده، بدون لعاب منقوش، لعاب‌دار ساده و لعاب‌دار منقوش قرار گرفتند. در این پژوهش تلاش شد تا ابتدا با مطالعهٔ منابع کهن و پژوهش‌های باستان‌شناسی هویت واقعی سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست در شمال شهر زاهدان‌کهنه مشخص و سپس نمونه‌های سفالین گردآوری شده از سطح سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست برای گونه‌شناسی و تاریخ‌گذاری نسبی آن‌ها موردمطالعه قرار گیرد. نتایج حاصل از مطالعات انجام‌شده بیانگر این مهم است که سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست با توجه به قرارگیری در محدودهٔ و پیوستگی با ساختارهای محوطهٔ زاهدان‌کهنه، بخشی از ربض دومین دارالحکومه سیستان باشد. نتایج مطالعهٔ انجام‌شده بر روی سفالینه‌های آن نیز از تکنیک ساخت ظروف سفالی با کیفیت بالا در دوران اسلامی، در شمال دشت سیستان خبر می‌دهد. همچنین نتایج مطالعات به‌وضوح ارتباط فرهنگی این منطقه را با حوزه‌های بلوچستان ایران و افغانستان، خراسان بزرگ، کرمان، فلات‌مرکزی و مناطقی از آسیای میانه نشان می‌دهد. پژوهش حاضر بر آن است تا با انجام مطالعه علمی و روشمند، زمینه را جهت روشن نمودن بخشی از دوران اسلامی سرزمین سیستان فراهم‌آورد.

کلیدواژگان: سیستان، سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست، سفال دوران اسلامی، خوانش منابع کهن، مقایسهٔ گونه‌شناختی.

I. گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: Me-Zarei@basu.ac.ir
II. گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

ارجاع به مقاله: زارعی، محمدابراهیم؛ و کیخا، محمد، (۱۴۰۵). پژوهشی در هویت واقعی سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست سیستان براساس خوانش منابع کهن و مطالعهٔ یافته‌های باستان‌شناختی با تأکید برسفالینه‌ها، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۱۰ (۳۶): ۱۸۷-۱۵۹. https://doi.org/10.66224/PJAS.710.354.2
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: https://journal.richt.ir/mbp/article-1-710-fa.html

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریهٔ پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. ۱۴۰۵ © ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

© The Author(s)

مقدمه

استان سیستان‌وبلوچستان با وسعتی حدود ۱۸۷۵۰۲ کیلومترمربع معادل ۹/۱ ٪ مساحت کشور ایران است که از مجموع این گستره، ۸۱۱۷کیلومترمربع آن به منطقهٔ سیستان مربوط می شود (نجار سلیقه، ۱۳۸۵: ۲۵). این استان از شمال به استان خراسان جنوبی و کشور افغانستان، از شرق با مرز خاکی و آبی حدود ۱۲۶۰کیلومتری به کشورهای پاکستان و افغانستان، از جنوب با مرز آبی ۳۰۰کیلومتری به آب‌های آزاد سواحل مکران و دریای عمان و بالأخره در غرب به استان‌های کرمان و هرمزگان محدود می‌شود (جهانبانی، ۱۳۳۸: ۱۰۹). با نهایی‌شدن تقسیمات مرزی گروه انگلیسی و بر طبق معاهدهٔ ۱۸۵۷م. پاریس، سیستان میان دو کشور ایران و افغانستان تقسیم شد. بخش آباد و پرجمعیت آن به ایران و قسمتی که خشک‌تر و کم‌جمعیت‌تر بود سهم افغانستان شد (سیستانی،۱۳۶۷، ج ۲: ۴). «فیرسرویس» آورده است که: از حیث وسعت چیزی نزدیک به دو-سوم این گسترهٔ سهم افغانستان و یک-سوم آن نیز سهم ایران است (Fairservis, 1961: 12). پهن‌دشت سیستان امروزه به سه بخش: رسوبی، دریاچه‌ای و صحرایی تقسیم می‌شود. هرکدام از این بخش‌ها دارای خصوصیات جغرافیایی و طبیعی خاص خود هستند. هر یک از این بخش‌ها در دوره‌هایی آباد بوده‌اند. سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست و شهر دوران اسلامی زاهدان‌کهنه در بخش رسوبی این دشت واقع شده‌اند. این بخش حاصل رسوبات رودخانهٔ هیرمند است؛ اما باوجود اهمیت این منطقه دانسته‌های باستان‌شناختی ما از این منطقه اندک است. محوطهٔ بی‌بی‌دوست، به‌صورت سلسله تپه‌های به‌هم‌پیوسته‌ای در حاشیهٔ غربی و در امتداد کانال نیاتک در شمال شهرستان زابل در شمال منطقهٔ سیستان در ارتفاع ۴۹۳متری از سطح دریا و در موقعیت جغرافیایی N:3106740 و E:6136897 خودنمایی می‌کند (تصویر ۱). گذشته از سابقهٔ تاریخی پر فراز و نشیب که در متون متعدد قابل‌دسترس است، درحال حاضر نیز بقایای انبوهی از این محوطهٔ بزرگ و ارزشمند باقی‌مانده است که ضرورت مطالعات باستان‌شناسی بر روی آن را نشان می‌دهد. باتوجه به این موضوع، بررسی روشمند باستان‌شناختی سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست با هدف مشخص کردن هویت این تپه‌ها، کشف تاریخچهٔ استقرار، گونه‌های سفالی و چگونگی مناسبات فرهنگی آن با سایر نقاط همجوار در دستور کار قرار گرفت و تلاش شد تا با انجام مطالعات علمی بر روی نمونه‌های سفالین گردآوری شده و خوانش منابع کهن پاسخ مناسبی به پرسش‌های موجود داده شود.

تصویر ۱: محدودهٔ پراکندگی آثار سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست (کیخا، ۱۳۹۵).
Fig. 1: Dispersion range of Bibi Doost hills (Keikha, 2017).

روش پژوهش: روش تحقیق در این پژوهش از نوع توصیفی، تطبیقی-تحلیلی است، که مبتنی‌بر دو بخش بررسی‌های میدانی و استفاده از مدارک و منابع آرشیوی و کتابخانه‌ای می‌باشد که شامل: روش یادداشت‌نویسی و گردآوری اطلاعات از منابع و ماخذ مختلف نگارش‌یافته، ترکیبی است از پژوهش‌های باستان‌شناختی انجام شده و هم‌چنین اخبار و اطلاعات تاریخی و جمع‌بندی‌ها، نتیجه‌گیری‌ها و تحلیل‌هایی که ازسوی نویسندگان مطالب، ارائه شده است. روش میدانی نیز در این پژوهش به این‌صورت که پس از تهیه و ترسیم نقشهٔ توپوگرافی منطقه که محدوده‌ای در حدود ۳۰کیلومترمربع را شامل می‌شود، توسط هشت کارشناس به‌صورت پیمایشی گام‌به‌گام فشرده به فواصل ۵۰متر از یک‌دیگر مورد پیمایش قرار داده که خلال انجام این پیمایش از تمامی ساختارهای موجود، تعداد ۸۷۷قطعه ظرف سفالی مربوط به دوران اسلامی شناسایی، گردآوری، ثبت و مطالعه شد. افزون‌بر این، عمل نمونه‌برداری نیز که مهم‌ترین بخش روش میدانی به‌شمار می‌رفت، به‌صورت تصادفی و طبقه‌بندی شدهٔ شاخص‌ها انجام‌گرفت؛ بدین‌صورت که پس از شناسایی، ثبت و ضبط هر یک از ساختارهای موجود در منطقهٔ بی‌بی‌دوست (آس‌باد، قلعه، ارگ، تپه، خانه باغ، میل، کوره، آرامگاه و گورستان) به‌صورت تصادفی تعدادی از قطعات سفالی شاخص جمع‌آوری گردیده است (تصویر ۲). این روش نیاز اطلاعاتی این پژوهش را برآورده می‌کرد.

تصویر ۲: بررسی پیمایشی گام به گام (راست)، نمونه‌برداری از تپه‌های موجود در منطقهٔ بی‌بی‌دوست (چپ)، (کیخا، ۱۳۹۵).
Fig. 2: Right: Survey review & Left: Sampling of the hills in Bibi Doost area (Keikha, 2017).

پرسش‌های پژوهش: این پژوهش تلاش‌دارد تا با مطالعهٔ سفالینه‌های به‌دست آمده از بررسی باستان‌شناسی سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست در شمال پهن‌دشت سیستان به پرسش‌های پیشِ‌رو پاسخ دهد؛ ۱) براساس خوانش منابع کهن و مطالعهٔ سفالینه‌های سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست، می‌توان این محدوده (بی‌بی‌دوست) را بخشی از ربض شهر زاهدان کهنه دومین دارالحکومه سیستان دانست؟ ۲) چه گونه‌های سفالی از دوران اسلامی در سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست در دشت سیستان قابل شناسایی است؟ ۳) یافته‌های سفالی موردمطالعه در کدام بازهٔ زمانی تاریخ‌گذاری می‌شوند؟ ۴) براساس یافته‌های سفالی ارتباطات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای آن چگونه ارزیابی می‌شود؟

پیشینهٔ پژوهش‌های میدانی باستان‌شناختی دوران اسلامی دشت سیستان

برخلاف اشارات روشن متون جغرافیایی و تاریخی دوران اسلامی دربارهٔ اهمیت و جایگاه دشت شمالی سیستان (حدود العالم، ۱۳۶۲؛ ییت، ۱۳۶۵؛ تیت، ۱۳۶۲؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵؛ جیهانی،۱۳۶۸؛ اصطخری، ۱۳۴۰؛ لسترنج، ۱۳۷۳؛ دهمرده، ۱۳۸۵؛ تاریخ سیستان، ۱۳۸۷؛ بیانی و موسوی‌حاجی، ۱۳۸۱؛ ملک شاه حسین، ۱۳۸۳؛ سیستانی، ۱۳۶۷) شوربختانه اطلاعات باستان‌شناسی درمورد این منطقه محدود به چند پروژه کلی بررسی و تعیین عرصه و پیشنهاد حریم بوده است. پروژه‌های میدانی باستان‌شناسی صورت‌گرفته در دشت سیستان شامل: بررسی و کاوش «سید محمود موسوی» در سال ۱۳۷۰-۱۳۷۳هـ.ش. در قالب آموزش دانشجویان باستان‌شناسی مرکز آموزش

عالی میراث‌فرهنگی است که متأسفانه تاکنون گزارش آن منتشر نشده است (موسوی‌حاجی، ۱۳۸۲: ۱۹۹)؛ در سال ۱۳۸۳هـ.ش. «سیدرسول موسوی‌حاجی» محوطهٔ عظیم زاهدان‌کهنه را طی یک بررسی منظم و سیستماتیک هدف مطالعات میدانی باستان‌شناسی قرار داد. این طرح که عنوان رسالهٔ دکتری وی را تحت‌عنوان «پژوهشی در باستان‌شناسی زرنگ دوره اسلامی» تشکیل می‌داد، موفق گردید تا هویت این شهر بزرگ دوران اسلامی را در منطقهٔ سیستان مشخص نماید (موسوی‌حاجی، ۱۳۸۲). سپس در سال ۱۳۸۶هـ.ش. گمانه‌زنی موسوی‌حاجی در محوطهٔ زاهدان‌کهنه به‌منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم آن صورت‌پذیرفت، پس از آن طی سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۸۸هـ.ش. و درپی اجرای طرح بزرگ تهیهٔ نقشهٔ باستان‌شناسی کشور، دشت سیستان مورد بررسی باستان‌شناختی قرار گرفت که در این بررسی در بخش شمالی آن، محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز به ثبت رسید (موسوی‌حاجی و مهرآفرین، ۱۳۸۸). از دیگر فعالیت‌های میدانی باستان‌شناسی درخصوص دوران اسلامی دشت سیستان می‌توان به بررسی روشمند سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست در سال ۱۳۹۵هـ.ش. حین پروژهٔ گمانه‌زنی جهت تعیین عرصه و پیشنهاد حریم آن به سرپرستی «محمد کیخا»، با هدف گاهنگاری نسبی محوطه و ارتباط آن با محوطه و تپه‌های اطراف نیز از دیگر فعالیت‌های صورت‌پذیرفته، می‌باشد (کیخا، ۱۳۹۵: ج. ۳). از فعالیت‌های میدانی باستان‌شناسی دیگر صورت‌پذیرفته در منطقه می‌توان به کاوش در شاه‌نشین قلعه‌رستم و احصاء خندق آن اشاره کرد (سعادتیان، ۱۳۹۶). فعالیت میدانی دیگر انجام‌شده در این منطقه، حفاری آموزشی گروه باستان‌شناسی دانشگاه سیستان‌وبلوچستان در سال ۱۳۹۸هـ.ش. به سرپرستی «داوود صارمی‌نائینی» در قلعه‌مدریش می‌توان اشاره کرد (صارمی نائینی، ۱۳۹۸)؛ و آخرین فعالیت علمی باستان‌شناسی در منطقهٔ حوض‌دار نیز در تیرماه سال ۱۳۹۸ به سرپرستی «محمد کیخا» با عنوان بررسی و گمانه‌زنی به‌منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم مجموعهٔ محوطه‌های منطقهٔ تاریخی حوض‌دار صورت‌پذیرفت (کیخا، ۱۳۹۸).

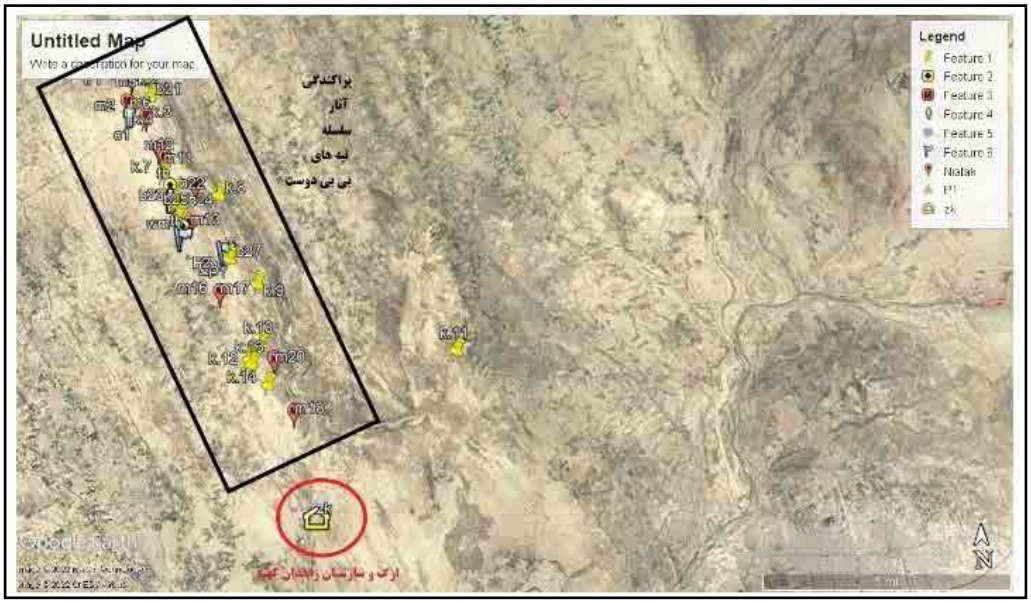
سیستان در منابع و متون دوران اسلامی

در روند فتح سیستان به‌دست اعراب و در طی قراردادی که میان «ایران بن‌رستم» و «ربیع‌بن زیاد حارثی» سردار عرب که با کشتار بسیار زیاد توانست دروازه‌های سیستان را به روی اعراب بگشاید، منعقد گردید که سیستانیان هر سال، یک‌میلیون درهم خراج بپردازند و هزار غلام که هر یک جامی زرین به‌دست دارند به دربار خلیفه بفرستند (رضایی،۱۳۷۸: ۷۲۸؛ باسورث، ۱۳۸۸: ۴۳). این وضعیت سخت و سنگین سیاسی-اجتماعی تاحدودی متأثر از دور افتاده بودن و دوری از مرکز خلافت است. در این‌میان، به‌پا خواستن افرادی چون «یعقوب لیث صفاری»، تاحدودی سایهٔ تاریک حکومت ظلم حاکم در منطقه را کنار زد؛ علاوه‌بر این، در یک نگاه کلی می‌توان فتنه‌ها، آشوب‌ها و جریان‌های زیادی از این‌دست را در منطقه نام‌برد که در منابع تاریخی به‌طور مفصل به آن پرداخته شده است و در این مختصر، مجال پرداختن به آن نیست. تاریخ سیستان در این دوران با شخصیت‌ها، چهره‌ها و رویدادهای زیادی درهم‌آمیخته و به‌غنا رسیده است، اما نمی‌توان ساختار منظم و دوره‌بندی شده‌ای برای آن درنظر گرفت، دلیل آن‌هم چیزی جز حکومت‌های نامتمرکز و طوایفی نبوده است. این نوع از حکومت با پایان یافتن حکومت محدود شدهٔ صفاری و در زمان مرگ خلف آغاز گردید و در پس آن، باوجود این‌که نمایندگانی از حکومت غزنوی در سیستان گمارده می‌شدند، اما این «ملوک نصری» بودند که در سیستان حکومت می‌کردند. این ملوک بعدها، همکاری با سلجوقیان را درپیش گرفتند (دهمرده، ۱۳۸۵: ۳۴-۴۴). اما با این‌وجود به‌ندرت به استقرار حکومت‌های مقتدر و باثبات در منطقه اشاره شده است. با نابودی حکومت ملوک نصری به‌دست مغولان، پس از مدت‌کوتاهی، این ملوک مهربانی بودند که در سیستان به

حکومت پرداختند (همان: ۱۱۱ و ۱۱۲)؛ درواقع، «مغولان» در سال ۱۲۲۲م. سیستان را ویران و در سال ۱۲۲۹م. آن‌را به گونهٔ قطعی فتح کردند، اما دودمان فرمانروایان محلی (ملوک مهربانی) را حفظ کردند. «تیمور» نیز در سال ۱۳۸۳م. همین‌گونه رفتار کرد. از سدهٔ ۱۶م. به‌بعد حکمرانان محلی سیستان باج‌گذار صفویان شدند؛ سپس از «نادرشاه» اطاعت کردند (بارتولد، ۱۳۷۷: ۸۵). نادرشاه افشار در آستانهٔ پادشاهی خود، سیستان را پس از یک دورهٔ هشت سالهٔ آشوب افغانان، به قلمرو امپراتوری خود بازگرداند، اما بعد از آن بود که «احمد شاه دُرانی» با شکست دادن «امیر علم خان اول امیر خزیمه»، سیستان را اشغال کرد. پس از این جریان و پس از مدتی در دورهٔ «فتحعلی‌شاه» قاجار تمام سیستان، به ایران بازگردانده شد (مجتهدزاده، ۱۳۷۸: ۳۶۷ و ۳۶۸) و در دورهٔ «ناصرالدین‌شاه» به‌وسیلهٔ «امیر علم‌خان سوم»، دورهٔ ملوک الطوایفی سیستان پایان پذیرفت و دورهٔ جدیدی که عصر حاکمیت حکومت مرکزی ایران بر سیستان است، آغاز گردید (پیری، ۱۳۸۹: ۸۳).

ارتباط سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست با محوطهٔ زاهدان‌کهنه

محوطه‌ایی که در این پژوهش سفال‌های سطحی آن موردمطالعه قرار گرفته، تا قبل از پروژهٔ گمانه‌زنی به‌منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم آن در گزارش‌ها و منابع باستان‌شناسی به‌عنوان سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست شناخته شده است (موسوی‌حاجی، ۱۳۸۲؛ موسوی‌حاجی و مهرآفرین، ۱۳۸۸). این سلسله تپه‌ها و سازه‌های موجود در محدودهٔ ۳۰کیلومترمربعی در امتداد کانال نیاتک در جبههٔ شمال محوطهٔ زاهدان‌کهنه قرار دارد. این سلسله آثار به‌صورت، ۲۰تپهٔ باستانی، ۱۴کورهٔ پخت سفال و آجر، ۱ میل یا منار، ۲ قلعهٔ مدور، ۱ آس‌باد، ۲ آرامگاه، ۵ گورستان و تعداد ۳۰ سازهٔ ساختمانی خشتی یک طبقه و دو طبقه با ابعاد و کارکردهای متفاوت (باغ، منزل مسکونی، خانه باغ و...) شناسایی و ثبت گردید. پس از انجام مطالعات صورت‌پذیرفته در این منطقه مشخص گردید که این سلسله تپه‌ها (بی‌بی‌دوست) پهنه‌ایی از آثار باستانی است که کاملاً از منظر گونه‌های سفالی، تاریخ استقرار، نوع و ساختار سازه‌ها بخشی از ربض شهر زاهدان‌کهنه، دومین دارالحکومهٔ سیستان می‌باشد (کیخا، ۱۳۹۵: ۱۱۲۰-۱۱۲۲)، (تصویر ۳).

تصویر ۳: پراکندگی آثار سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست و موقعیت قرارگیری آن نسبت به ارگ و شارستان محوطهٔ زاهدان‌کهنه (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 3: Dispersion range of Bibi Doost hills and Its position in Than Citadel and Suburbs of the Zahedan Kohne Site (Authors, 2022).

از این‌رو، جهت شناخت کامل، آگاهی و کمک در فهم مطالب در سیر و طی پژوهش به‌صورت کوتاه در ادامهٔ مطالبی درخصوص شهر زاهدان‌کهنه در دو بخش: الف) خوانش منابع کهن، ب) فعالیت‌های باستان‌شناسی آورده شده است.

الف) خوانش منابع کهن: «سایکس» خرابه‌های زاهدان‌کهنه را که بسیاری از مستشرقان قدیم در حدود ۱۴میل معرفی کرده‌اند، بازدید کرده و اعتقاد دارد این ۱۴میل مربوط به خرابه‌های روستاهای پیرامون شهر اصلی بوده که در حاشیهٔ رود نصرو ساخته شده‌اند و جزو محدودهٔ اصلی شهر نمی‌باشند (سایکس، ۱۳۷۸: ۴۶۶). «هانتینگتون» زمان ویرانی این شهر را در دورهٔ «تیمور گورکانی» می‌داند (هانتینگتون، ۱۳۷۸: ۵۷۱). «لندور» نیز خرابه‌های زاهدان‌کهنه را از قلعه فتح در جنوب تا لاش در شمال و به‌طول تقریبی ۸۶میل معرفی می‌نماید، او حتی «نادعلی» و پیشاوران را نیز جزو زاهدان‌کهنه می‌داند (لندور، ۱۳۷۸: ۶۳۵ و ۶۵۲). لندور درخصوص میل قاسم‌آباد[۳] آن‌را مربوط به یک کاروانسرا در شهر زاهدان‌کهنه می‌داند (همان: ۶۳۴). «گلداسمیت» نیز دلیل خرابی زاهدان‌کهنه را حملهٔ «تیمور» و یا پسرش «شاهرخ» بیان می‌کند (گلداسمیت، ۱۳۷۸: ۲۶۴). «مکماهون» نیز که در سال ۱۹۰۳م. به سیستان آمده خرابه‌های زاهدان‌کهنه را همان شهر زرنج دارالحکومهٔ اصلی سیستان تا قرن نُه هجری‌قمری می‌داند (مکماهون، ۱۳۷۸: ۳۶۷ و ۳۸۱). «تیت» نیز با استناد به نوشته‌های «جوزجانی» خرابه‌های زاهدان‌کهنه را بقایای شهر سیستان معرفی می‌کند (تیت، ۱۳۶۲: ۸۲-۸۳).

ب) فعالیت‌های باستان‌شناسی: محوطهٔ زاهدان‌کهنه در ۲۰کیلومتری جنوب‌شرق زابل واقع‌شده است. شهر تاریخی زاهدان‌کهنه از پنج بخش مجزا به‌نام‌های قلعه یا کهن‌دژ، ارگ اول یا ارگ زبرین، ارگ دوم یا ارگ فرودین، شارستان و ربض تشکیل شده است. غیر از ربض شهر که فاقد حصار می‌باشد، دیگر بخش‌های چهارگانه شهر، هر یک با برج و باروهای مستحکم و قطوری محصور شده‌اند. درخصوص وسعت شهر اطلاع دقیقی در دسترس نیست، اما براساس شواهد موجود وسعت مجموعهٔ قلعه، ارگ و شارستان محصور آن ۳/۲۴۸/۲۷۲مترمربع است که از این میزان ۷۳۰۰مترمربع معادل ۰/۲۲٪ از کل مجموعه به بخش قلعه یا کهن‌دژ، ۲۸۷۰۰مترمربع معادل ۰/۸۸٪ از کل مجموعه به ارگ اول، ۷۳۵۰۰مترمربع معادل ۲/۲۶٪ از کل مجموعه به ارگ دوم و ۳/۱۳۸/۷۷۲مترمربع باقی‌مانده نیز معادل ۹۶/۶۲٪ از کل مجموعه به شارستان شهر تعلق دارد (موسوی‌حاجی، ۱۳۸۸: ۷ و ۸). باتوجه به مقایسهٔ گونه‌شناختی نمونه‌های سفالین زاهدان‌کهنه، که توسط موسوی‌حاجی در خلال رسالهٔ دکتری ایشان صورت‌پذیرفت، زاهدان‌کهنه از قرن پنج هجری‌قمری تا آغاز نیمهٔ دوم قرن نُه هجری‌قمری و به‌عبارت دیگر از دورهٔ سلجوقی تا اواسط دورهٔ تیموری مسکون بوده است (موسوی‌حاجی، ۱۳۸۲: ۶۷۶). در ادامهٔ پژوهش با فهم این مطلب که سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست که در فاصلهٔ بسیار نزدیک در جبههٔ شمال و شمال‌غرب محوطهٔ زاهدان‌کهنه قرار گرفته و باتوجه به خوانش منابع کهن درخصوص زاهدان‌کهنه که در آن از آثار معماری مانند میل قاسم‌آباد نام‌برده شده و موقعیت قرارگیری این میل در مرکز سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست می‌باشد و به‌دلیل قرارگیری سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست خارج از حصارهای اصلی شهر زاهدان‌کهنه، به‌نظر می‌رسد این سلسله تپه‌ها بخشی از ربض این شهر در دوران اسلامی باشد، در ادامه به مطالعهٔ سفالینه‌های این سلسله تپه‌ها پرداخته شد، تا شروع و سقوط استقرار در شهر زاهدان‌کهنه (پنج تا نُه هجری‌قمری) که در منابع مختلف ذکر شده، براساس این متغیر باستان‌شناسی نیز مورد ارزیابی قرار گیرد.

مطالعهٔ نمونه‌های سفالین محوطهٔ بی‌بی‌دوست

در ادامه، با توجه به اهداف پژوهش، تلاش‌شد تا بخشی از ویژگی‌های فرهنگی محوطهٔ

بی‌بی‌دوست برپایهٔ پژوهش، بر یافته‌های سفالین متمرکز شود. در این‌راستا، کلیهٔ سفالینه‌های دوران اسلامی محوطهٔ بی‌بی‌دوست، براساس دو متغیر نوع قطعه و نوع فرم، و براساس دو متغیر نوع پوشش و ساده و یا منقوش بودن در چهار گروه عمدهٔ سفال بدون لعاب و ساده، سفال بدون لعاب و منقوش، سفال لعاب‌دار و ساده و سفال لعاب‌دار منقوش طبقه‌بندی و مطالعه شدند و درنهایت باتوجه به متغیرهایی که برای هر طبقه درنظر گرفته شده بود، مورد مقایسه و ارزیابی قرار گرفتند که نتایج و شرح آن در ادامهٔ بحث آمده است.

مطالعهٔ آماری نمونه‌های سفالین اسلامی محوطهٔ بی‌بی‌دوست براساس نوع قطعه

براساس مطالعات انجام‌شده ازلحظ نوع و تعداد قطعه بر روی سفال‌های اسلامی محوطهٔ بی‌بی‌دوست، این سفال‌ها ازلحاظ نوع قطعه در هشت نوع متفاوت که عبارتنداز: ظرف ناقص، لبه، بدنه، کف، لوله، دسته، لبه-دسته و بدنه-دسته قابل‌مشاهده است. پس از مطالعه برروی ۸۷۷قطعه سفالینهٔ اسلامی محوطهٔ بی‌بی‌دوست مشاهده شد که بدنه با تعداد ۳۴۴عدد با ۳۸٪ بیشترین و ظرف ناقص با ۱عدد کمترین نوع قطعه را به‌خود اختصاص داده است. درخصوص دیگر قطعات نیز نتایج این‌گونه می‌باشد که لبه با تعداد ۳۲۲عدد با ۳۷٪ و کف با تعداد ۱۰۵عدد با ۱۲٪، لوله با تعداد ۲۰عدد با ۳٪، لبه-دسته با تعداد ۴عدد با ۱٪، دسته با تعداد ۵۵عدد با ۷٪ و بدنه-دسته با تعداد ۳عدد با ۱٪ قابل‌مشاهده است.

مطالعهٔ آماری نمونه‌های سفالین اسلامی محوطهٔ بی‌بی‌دوست براساس نوع فرم

براساس مطالعات انجام‌شده ازلحظ نوع فرم برروی سفال‌های اسلامی محوطهٔ بی‌بی‌دوست، این سفال‌ها ازلحاظ نوع فرم در ۱۲گونهٔ متفاوت که عبارتنداز: خمره، کوزه، کاسه، تنگ، پیاله، تغار، درپوش، لیوان، دیگچه، بشقاب، فنجان و شاخص کوره قرار می‌گیرند. پس از مطالعه بر روی ۸۷۷قطعه سفالینهٔ محوطهٔ بی‌بی‌دوست مشاهده شد که فرم کاسه با تعداد ۷۵عدد با ۳۱٪ بیشترین و دو فرم بشقاب و فنجان با تعداد ۱عدد با ۱٪ کمترین نوع فرم از مجموعه سفال‌های محوطهٔ بی‌بی‌دوست را تشکیل می‌دهد. فرم خمره با تعداد ۲۱عدد با ۸٪، فرم کوزه با تعداد ۲۹عدد با ۱۳٪، فرم تنگ با تعداد ۲عدد با ۱٪، فرم پیاله با تعداد ۴۲عدد با ۱۷٪، فرم تغار با تعداد ۳۴عدد با ۱۴٪، فرم لیوان با تعداد ۴عدد با ۲٪، فرم دیگچه با تعداد ۱۱عدد با ۵٪، فرم در پوش با تعداد ۴عدد با ۲٪ و قطعات شاخص کوره با تعداد ۱۱عدد و ۵٪ را شامل می‌شود.

سفالینه‌های بدون لعاب

در دشت سیستان اشکال رایج این گروه در هر دو قالب باز و بسته، تولید می‌شده که در این‌میان، انواع: تغار، کوزه‌ها و خمره‌ها از فراوانی بیشتری برخوردار هستند؛ همچنین در این‌دسته، انواع: آبریزها، دسته‌ها، توپی و سه‌پایه‌های سفالگری نیز جای‌گرفته که دارای خمیره‌ای خشن و یا نیمه‌خشن (معمولی) می‌باشند و تعداد بسیار کمی نیز دارای بدنه‌های ظریف هستند. خمیرهٔ تمامی این سفالینه‌ها از نوع کانی (شن ریزه) تشکیل‌شده و طیف‌های مختلفی از رنگ‌های نخودی، آجری، قرمز، خاکستری و سبز را شامل می‌شود و ازنظر ساخت نیز در ۹۹٪ موارد، چرخ‌ساز می‌باشند. این گونه از سفالینه‌ها که ۴۸٪ از سفالینه‌های محوطه را تشکیل می‌دهند، نشان‌دهندهٔ جمعیت بومی و تولیدات گسترده و بسیار زیاد می‌باشد. باتوجه به این مهم که مقایسهٔ گونه‌شناختی سفالینه‌های بدون لعاب و ساده ازطریق مقایسهٔ شکل لبه و فرم ظرف امکان‌پذیر است؛ از این‌رو، در مقایسهٔ گونه‌شناختی این گروه از سفال‌ها تنها قطعات لبه مورد مقایسه قرار گرفتند. در این‌دسته از

سفالینه‌ها، دو گروه سفال به‌صورت ساده و منقوش وجود دارد که هرگونه براساس متغیرهایی به گونه‌های زیر تقسیم می‌شوند.

سفالینه‌های بدون لعاب و ساده: این گروه از سفالینه‌ها که ۴۱/۱۹٪ از مجموع سفالینه‌ها را شامل می‌شود، براساس رنگ پوشش یا رویه، به پنج گونهٔ سفال بدون لعاب و سادهٔ نخودی، سفال بدون لعاب و سادهٔ آجری، سفال بدون لعاب و سادهٔ سبز، سفال بدون لعاب و سادهٔ خاکستری، سفال بدون لعاب و سادهٔ سیاه، تقسیم می‌شوند (جدول ۱). براساس مطالعات صورت‌گرفته درخصوص این گونهٔ سفالی در دشت سیستان، سده‌های ششم و هفتم هجری‌قمری را به‌عنوان تاریخ نسبی این گونه از سفالینه‌ها نشان می‌دهد (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۷۴ و ۷۵).

جدول ۱: سفال‌های بدون لعاب و ساده (نگارندگان، ۱۴۰۰).

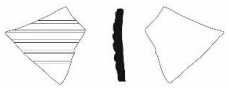
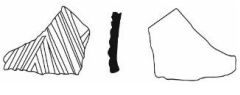
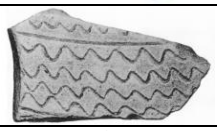
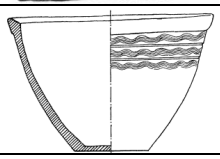
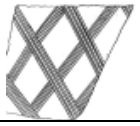
Table 1: Unglazed pottery and Simple (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونه قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	شهر حوض‌دار (کیخا ،۱۳۹۸: تصویر ۳-۱۲۱)			
۲	زاهدان کهنه (موسوی‌حاجی، ۱۳۸۲: لوحه ۱ طرح ۱)			

سفالینه‌های بدون لعاب و منقوش: این گروه از سفال‌ها که ۱۹/۷۲٪ از مجموع سفال‌ها را شامل می‌شود، براساس متغیر نوع تزئین به سه گونه تقسیم می‌شوند که عبارتنداز: سفال بدون لعاب با نقش کنده، سفال بدون لعاب با نقش ترکیبی کنده و افزوده و سفال بدون لعاب با نقش قالب‌زده (استامپی).

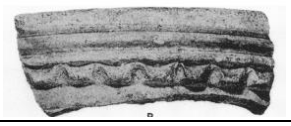
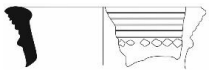
سفال با نقش کنده: این شیوه درمیان نمونه‌های منتخب با فراوانی قابل‌توجهی به‌کار رفته است؛ به‌طوری‌که ۷۴٪ از مجموعه سفالینه‌های بدون لعاب و منقوش با این روش مورد تزئین قرار گرفته که این سفالینه‌ها مزیّن به نقش‌مایه‌های هندسی و گیاهی هستند؛ همچنین ازلحاظ طرح نقش نیز نقوش متنوعی، مانند: نقوش درختی، شانه‌ای، مواج، عمودی، افقی، موازی و متقاطع بر روی آن‌ها قابل‌مشاهده است. این سفال‌ها دارای خمیره‌ای در طیف‌های مختلف نخودی، آجری و قرمز و پوشش گلی نخودی یا آجری رنگ هستند (جدول ۲). به‌دلیل رواج شیوهٔ تزئین نقش کنده در سده‌های مختلف اسلامی و تشابه نسبی نقش‌مایه‌ها، انتساب نمونه‌های موجود به سده یا سده‌هایی خاص، برپایهٔ مقایسات گونه‌شناختی مشکل به‌نظر می‌رسد؛ سنجش برخی از سفال‌ها با نمونه‌هایی از پیشاوران و شمشیرغار که تاریخ نسبی آن‌ها سده‌های اولیه و میانی اسلامی را دربر می‌گیرد نیز مؤید همین نکته است (Fairservis, 1961: 89). با این‌حال باتوجه به تاریخ‌گذاری غالب سفال‌های اسلامی سیستان به پس از سدهٔ چهارم هجری‌قمری، انتساب نمونه‌های موردنظر به سده‌های ششم تا هشتم هجری‌قمری به صحت نزدیک‌تر است (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۷۹ و ۸۸)؛ از این‌رو، این گونه از سفال‌ها در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز احتمالاً مربوط به سده‌های ششم تا هشتم هجری‌مری تعلق دارد.

جدول ۲: سفال‌های بدون لعاب با نقش کنده (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 2: Unglazed pottery with incised (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	پیشاوران (Fairservis, 1961: p1. 16. no. J)			
۲	زاهدان کهنه (موسوی‌حاجی، ۱۳۸۲: لوحه ۶ طرح ۱۸)			
۳	سیستان (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: لوحه‌های ۱۰ و ۶۹ طرح‌های ۴ و ۲۱۰)			
۴	شمشیر غار (Dupree, 1958: p1. 28. no. 1)			
۵	افغانستان (Fehervari, 2000: 158. no. 202)			
۶	شهر توس (رضانژاد، ۱۳۸۰: ۱۶۴، طرح ۱۵)			

سفال با نقوش ترکیبی کنده و افزوده: این سفالینه‌ها همگی دارای نقش‌مایه‌های هندسی می‌باشند. طرح نقش این سفالینه‌ها، شامل: نقوش افزودهٔ توپی، زنجیری، تکمه‌ای و لوزی‌شکل در اطراف خطوط کندهٔ موازی به‌صورت عمودی و افقی می‌باشند (جدول ۳). در بین سفال‌های محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز تعداد اندکی از این گونهٔ سفالی شناسایی گردید.

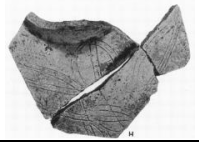
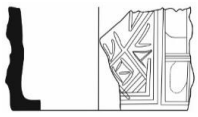
جدول ۳: سفال‌های بدون لعاب با نقش افزوده (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 3: Unglazed pottery with decorations (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	شمشیر غار افغانستان (Dupree, 1958: p1. 29. No. h)			

سفال با نقش قالب‌زده: این سفال‌ها از خمیره‌ای نخودی یا آجری‌رنگ تشکیل شده و پوشش گلی آن‌ها به رنگ‌های نخودی، نخودی مایل به سبز، آجری یا سیاه است. در این شیوه، نقش موردنظر به‌وسیلهٔ مهر یا قالب به‌صورت تزئین به‌ظرف الحاق می‌گردد (کیانی و کریمی، ۱۳۶۴: ۱۱). در مجموعهٔ سفالینه‌های بی‌بی‌دوست، ۲۶٪ از سفال‌های بدون لعاب و منقوش به این گونه اختصاص یافته است. براساس مطالعات صورت‌گرفته بر روی این گونهٔ سفالی در منطقهٔ

سیستان، این سفال‌ها دارای نقش‌مایه‌های هندسی، گیاهی و نقش‌مایه‌های ترکیبی هندسی-گیاهی می‌باشند و ازلحاظ طرح نقش نیز نقوشی همچون: خطوط موازی مورب، مثلث، دوایر تو پر یا میان تهی، خطوط مارپیچی و نقوش گیاهی، مانند خوشه‌های عمودی گیاهان (شبیه به خوشه‌های گندم) سطح این سفال‌ها را مزیّن کرده است (جدول ۴). باتوجه به مقایسات گونه‌شناختی انجام‌شده دربارهٔ تاریخ‌گذاری این گونهٔ سفالی، انتساب این گونه از سفال‌ها به سده‌های چهارم تا هشتم هجری‌قمری منطقی است (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۸: ۳)؛ از این‌رو، این گونه از سفال‌ها در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز احتمالاً مربوط به سده‌های چهارم تا هشتم هجری‌قمری تعلق دارد.

جدول ۴: سفال‌های بدون لعاب با نقش قالب‌زده (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 4. Unglazed pottery with Stamped (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	شمشیر غار افغانستان (Dupree,1958: p1. 29. No. h)			
۲	نمونهٔ قابل‌مقایسه‌ای یافت نشد			
۳	لشکری بازار افغانستان (Rowland, 1971: p1.173)			
۴	مکران جنوبی (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۲: لوحه ۲ طرح ۱۱ و لوحه ۳ طرح ۱۲)			
۵	بلقیس (اسفراین کهن) (وحدتی، ۱۳۸۹: لوحه ۱ طرح‌های ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹ و ۴۰)			

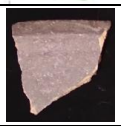
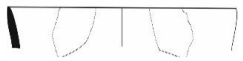
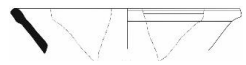
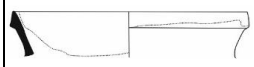
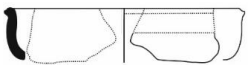
سفالینه‌های لعاب‌دار

سفالینه‌های لعاب‌دار در دو گروه سفالینه‌های لعاب‌دار ساده و همچنین سفالینه‌های لعاب‌دار منقوش قابل بررسی و مطالعه هستند. این گروه از سفال‌ها ۵۲٪ از مجموع سفال‌های محوطهٔ بی‌بی‌دوست را شامل می‌شود.

سفالینه‌های لعاب‌دار و ساده: براساس مطالعهٔ انجام‌شده بر روی سفال‌های اسلامی دشت سیستان، سفالینهٔ گونهٔ لعاب یک‌رنگ اکثراً دارای خمیره‌ای از جنس گل‌رس به رنگ‌های نخودی، آجری و قرمز هستند. رنگ لعاب این گونه از سفالینه‌ها طیف‌های مختلفی از سبز، آبی، کهربایی، قهوه‌ای و سیاه را شامل می‌شود. براساس مقایسات گونه‌شناختی این گونهٔ سفالی در دشت سیستان مربوط به بازهٔ زمانی سده‌های پنجم تا هفتم هجری‌قمری قرار دارد (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۸ و ۲۹). سفال‌های گونهٔ لعاب تک‌رنگ محوطهٔ بی‌بی‌دوست سیستان، شامل سفالینه‌هایی است که بدون تزئین بوده، اما با لعاب تک‌رنگ به‌طور کامل پوشانده شده‌اند.

بیشتر این سفالینه‌ها دارای خمیره‌ای از جنس گل رس و به رنگ‌های نخودی، آجری و بسیار کم قرمز هستند. این گونه از سفال‌ها، تنها براساس متغیر رنگ لعاب در شش گونه، شامل: سبز، آبی، زرشکی، خردلی، قهوه‌ای و سیاه تقسیم‌بندی شده‌اند. این گروه از سفال ۳۳٪ از مجموع سفال‌های لعاب‌دار محوطهٔ بی‌بی‌دوست را شامل می‌شود (جدول ۵). این گونه از سفال‌ها در محوطهٔ بی‌بی‌دوست سیستان نیز احتمالاً مربوط به سده‌های پنجم تا هفتم هجری‌قمری تعلق دارد.

جدول ۵: سفال‌های لعاب‌دار و ساده (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 5: Glazed and Simple pottery (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	زاهدان کهنه (موسوی‌حاجی، ۱۳۸۲: لوحه ۲۰ طرح ۱)			
۲	ری (Wilkinson, 1973: no.40) و شهر حوض‌دار (کیخا، ۱۳۹۸: ۱۶۷)			
۳	سیستان (موسوی‌حاجی و عطایی،۱۳۸۹: لوحه ۲۹ طرح‌های ۲۲ و ۲۴)			
۴	قلعه رستم سیستان (سعادتیان، ۱۳۹۷: ۱۶۸)			
۵	سیستان (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹، لوحه ۲۸ طرح‌های ۱۶ و ۱۷ و لوحه ۳۴ طرح‌های ۵۱، ۵۲ و ۵۳)			
۶	گرگان (موزهٔ آبگینه و سفالینه‌های ایران)(قائینی، ۱۳۷۹: تصویر ۲۷/۲۲) و شهر حوض‌دار (کیخا، ۱۳۹۸: ۱۵۹)			
۷	شرق ایران یا آسیای مرکزی (ناصر خلیلی) (Grube, 1994, 136, no. 135) و شهر حوض‌دار (کیخا، ۱۳۹۸: ۱۵۹)			

سفالینه‌های لعاب‌دار و منقوش: این مجموعه، متنوع‌ترین طیف‌های تزئینات را در خود جای‌داده و تنها براساس متغیر نوع تزئین، به گونه‌ها و زیرگونه‌های متعددی تقسیم می‌شوند. این گروه از سفال‌ها، ۶۷٪ از مجموع سفال‌های لعاب‌دار محوطهٔ بی‌بی‌دوست سیستان را شامل می‌شود.

سفال‌های اسگرافیاتو ساده با لعاب تک‌رنگ: خمیرهٔ این سفال‌ها با تراکم زیاد و به رنگ‌های نخودی و آجری است و تزئینات آن‌ها به‌شکل خطوط موازی، مارپیچی، دال‌بُری و یا نامنظم بر سطح لعاب گلی ایجاد شده است. در انتها، لعابی به رنگ کهربایی (زرد خردلی)، سفید مات، سبز یا فیروزه‌ای سطح سفال و نقوش آن را پوشانده است (جدول ۶). براساس مطالعات صورت‌گرفته درخصوص این گونهٔ سفالی در دشت سیستان، سده‌های ششم و هفتم هجری‌قمری

را به‌عنوان تاریخ نسبی این‌گونه از سفالینه‌ها نشان می‌دهد (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۱۲۵)؛ از این‌رو، سفال‌های اسگرافیاتو با لعاب تک‌رنگ در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز به‌همین بازهٔ زمانی پیشنهاد می‌گردد.

جدول ۶: سفال‌های اسگرافیاتو ساده با لعاب تک‌رنگ (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 6: Sgraffiato pottery Simple with cover Monochrome (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	سیستان (موسوی‌حاجی و عطایی،۱۳۸۹: لوحه ۷۱ طرح‌های ۲۲۰، ۲۲۱ و ۲۲۲ و لوحه ۷۲ طرح ۲۲۳)			
۲	مکران جنوبی (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۲: لوحه ۷ شکل ۳۴)			
۳	سیستان (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: لوحه ۷۱ طرح ۲۲۰، ۲۲۱ و ۲۲۲ و لوحه ۷۲ طرح ۲۲۳)			

سفال‌های اسگرافیاتو با لعاب‌پاشیدهٔ چندرنگ: این گونهٔ سفالینه در دشت سیستان دارای خمیره‌ای به رنگ آجری یا قرمز هستند و بدنه و نقوش آن‌ها با لعاب بی‌رنگ پوشیده شده است. ازنظر شکل تزئینات این سفال‌ها با طرح‌های قوسی و گردشی خراشیده شده در پوشش سفید شیری همراه با لعاب پاشیده به رنگ‌های، سبز، زرد و گاهی قهوه‌ای آرایش یافته‌اند (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵). سفال‌های محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز از این قاعده خارج نیست (جدول ۷). براساس مطالعات صورت‌گرفته درخصوص این گونهٔ سفالی در دشت سیستان، سده‌های ششم و

جدول ۷: سفال‌های اسگرافیاتو با لعاب‌پاشیدهٔ چندرنگ (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 7: Sgraffiato pottery with Sprinkled cover Polychrome (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	سیستان (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: لوحه ۷۰ طرح ۲۱۶)			
۳	نیشابور (گروبه، ۱۳۸۴: ۱۱۴، تصویر ۱۲۶)			
۴	بامیان (مجموعه ناصر خلیلی) (Grube, 1994: 298, 312, nos. 342. 357. 359)			

هفتم هجری‌قمری را به‌عنوان تاریخ نسبی این گونه از سفالینه‌ها نشان می‌دهد (همان: ۵)؛ از این‌رو، سفال‌های اسگرافیاتو با لعاب‌پاشیدهٔ چندرنگ در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز مربوط به‌همین بازهٔ زمانی پیشنهاد می‌گردد.

سفال‌های اسگرافیاتو با نقوش هاشوردار و لعاب تک‌رنگ: این سفالینه با خمیرهٔ رسی و مقطع نازک تا متوسط و اکثرا با فرم کاسه می‌باشد. این سفال‌ها دارای خمیره‌ای به رنگ‌های آجری یا قرمز هستند. مشخصهٔ ویژهٔ این گونهٔ سفالی نقوش هندسی و گیاهی با هاشور پرشده و غالباً بر سطح درونی ظروف و بر روی لایه‌ای از پوشش سفید رنگ ایجاد شده‌اند. درنهایت سطح سفال با لعاب شفاف یا نیمه‌شفاف تک‌رنگ (سبز، قهوه‌ای و بی‌رنگ) پوشیده شده است (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵). براساس مطالعات صورت‌گرفته درخصوص این گونهٔ سفالی در دشت سیستان، سده‌های پنجم تا هفتم هجری‌قمری را به‌عنوان تاریخ نسبی این گونه از سفالینه‌ها نشان می‌دهد (همان: ۵)؛ از این‌رو، سفال‌های اسگرافیاتو با لعاب‌پاشیدهٔ چندرنگ در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز مربوط به‌همین بازهٔ زمانی پیشنهاد می‌گردد (جدول ۸).

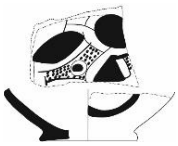
جدول ۸: سفال‌های اسگرافیاتو با نقوش هاشوردار و لعاب یکرنگ (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Table 8: Sgraffiato pottery with cover Monochrome and Hatch patterns (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	بندر تاریخی تیس (سعادتیان، ۱۳۹۷: ۲۵)			
۲	بندر تاریخی تیس (سعادتیان، ۱۳۹۷: ۲۵)			

سفال‌های منقوش گِلابه‌ای: سفال‌های موسوم به منقوش گِلابه‌ای دارای یک زمینهٔ گلابه‌ای هستند که تزئینات به شیوهٔ نقاشی بر روی آن ایجاد شده و مواد رنگی نیز یک پوشش یا گلابهٔ افزوده دارند؛ به‌عبارت دیگر، ابتدا بدنهٔ رسی سفال که از یک خمیرهٔ نخودی یا قرمز ساخته می‌شد با لایه‌ای از گلابه پوشیده شده و سپس نقوش به‌وسیلهٔ مواد رنگی ممزوج با یک واسطهٔ گلی، بر روی این پوشش گلابه‌ای ایجاد می‌شدند. در پایان نیز سطح سفال با لعاب سربی شفاف پوشانده می‌شد (Blair & Bloom, 2004: 122). براساس مطالعات صورت‌گرفته نقش‌مایه‌های سفالینه‌های منقوش گلابه‌ای دشت سیستان شامل نقوش: گیاهی، هندسی، شبه کتیبه (کوفی) و ترکیبی است و رنگ‌های به‌کار رفته برروی آن‌ها گستره‌ای از قهوه‌ای تیره، قهوه‌ای روشن، قرمز، زرد، سبز و سفید را شامل می‌شود (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۸: ۷). نقش‌مایه‌های سفالینه‌های منقوش گلابه‌ای محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز شامل نقوش: گیاهی، هندسی، شبه کتیبه و ترکیبی است و رنگ‌های به‌کار رفته بر روی آن‌ها، طیف وسیعی از قهوه‌ای تیره، قهوه‌ای روشن، قرمز، زرد، سیاه، سبز و سفید را شامل می‌شود (جدول ۹). این گونهٔ سفالی بیشترین شباهت را با سفالینه‌های منقوش گلابه‌ای نیشابور، کرمان و لشکری‌بازار افغانستان دارد. براساس مطالعات صورت‌گرفته درخصوص این گونهٔ سفالی در دشت سیستان، سده‌های چهارم و پنجم هجری‌قمری را به‌عنوان تاریخ نسبی این گونه از سفالینه‌ها نشان می‌دهد (همان: ۷)؛ از این‌رو، تاریخ استفاده از سفال‌های منقوش گلابه‌ای در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز مربوط به‌همین بازهٔ زمانی پیشنهاد می‌گردد.

جدول ۹: سفال‌های منقوش گلابه‌ای (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 9: Slip-painted pottery (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	نیشابور (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۳۹، تصویر ۲۳)			غیرقابل طراحی
۲	ری ؟ (موزهٔ هنرهای زیبای بوستون) (Hall, 1934: 65, Fig. 26)			
۵	سیستان (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: لوحه ۴۸ طرح‌های ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲ و ۸۴)			

سفال با نقش سیاه روی زمینهٔ سفید زیرلعاب شفاف بی‌رنگ: اکثر این گونه از سفال‌ها در دشت سیستان دارای خمیرهٔ رسی به رنگ‌های نخودی یا آجری و برخی نیز دارای بدنه‌ای از جنس خمیر سنگ هستند. تزئینات این سفالینه‌ها در قالب نقش‌مایه‌های هندسی یا گیاهی، به رنگ سیاه روی زمینهٔ سفید شیری اجرا شده و سپس سطح سفال با لعاب شفاف بی‌رنگ پوشانیده شده است. براساس مطالعات صورت‌گرفته درخصوص این گونهٔ سفالی در دشت سیستان، سده‌های ششم و هفتم هجری‌قمری را به‌عنوان تاریخ نسبی این گونه از سفالینه‌ها نشان می‌دهد (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۱۰۶ و ۱۰۷)؛ از این‌رو، تاریخ استفاده از سفال با نقش سیاه روی زمینهٔ سفید زیرلعاب شفاف بی‌رنگ در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز مربوط به‌همین بازهٔ زمانی پیشنهاد می‌گردد (جدول ۱۰).

جدول ۱۰: سفال با نقش سیاه روی زمینه سفید زیر لعاب شفاف بی‌رنگ (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 10: Pottery with a blak pattern on a white background Under the clear transparent glaze (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	شهر حوض‌دار (کیخا، ۱۳۹۸: ۱۹۲)			
۲	زاهدان‌کهنه (موسوی‌حاجی، ۱۳۸۲: لوحه ۸۳، طرح ۲)			
۴	کاشان ؟ (گالری خانه آسیا) (Wilkinson, 1963: pl. 50)			

سفال با نقش سیاه زیرلعاب فیروزه‌ای/سبز/آبی: براساس مطالعهٔ سفال‌های اسلامی دشت سیستان، تزئینات گیاهی و هندسی این گونه از سفال‌ها با رنگ سیاه نقش شده و سپس لعابی در طیف‌های مختلف آبی و سبز، سطح سفال را دربر گرفته است. اکثر این گونه از سفال‌ها در محوطهٔ بی‌بی‌دوست دارای خمیره‌ای از جنس گل رس به رنگ‌های نخودی، آجری و قرمز آجری

هستند (جدول ۱۱). براساس مطالعات صورت‌گرفته درخصوص این گونهٔ سفالی در دشت سیستان، سده‌های ششم تا هشتم هجری‌قمری را به‌عنوان تاریخ نسبی این گونه از سفالینه‌ها نشان می‌دهد (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۱۱۱-۱۱۳)؛ از این‌رو، تاریخ استفاده از این گونهٔ سفالی در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز مربوط به‌همین بازهٔ زمانی پیشنهاد می‌گردد.

جدول ۱۱: سفال با نقش سیاه زیر لعاب فیروزه‌ای/سبز/آبی (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Table 11: Pottery with a blak pattern Under the blue/green/turquoise glaze (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	زاهدان کهنه (موسوی‌حاجی، ۱۳۸۲: لوحه ۴۰ طرح ۸)			
۲	قلعه رستم سیستان (سعادتیان، ۱۳۹۷: ۲۶۵)			
۳	شهر حوض‌دار (کیخا، ۱۳۹۸: ۲۰۵)			
۵	ساوه (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۹۳، تصویر ۵۰)			

سفال با نقش سیاه، لاجوردی روی زمینهٔ سفید زیرلعاب شفاف بی‌رنگ: این گونه از سفالینه‌ها با رنگ‌های سیاه و لاجوردی روی زمینهٔ سفید آرایش‌یافته‌اند و در بیشتر موارد رنگ فیروزه‌ای به‌شکل لکه یا نوارهای پرکنندهٔ فضا به‌کار رفته است. نقوش گیاهی و اسلیمی، هندسی، شعاعی، ترنج و نیم‌ترنج نقش‌مایه‌های اصلی این گونه از سفالینه‌ها در دشت سیستان محسوب می‌شوند و مجموعهٔ نقاط، هاشور و شبکه‌های متشکل از هاشورهای متقاطع نقش پرکنندهٔ فضا را ایفا می‌کنند. براساس مطالعات صورت‌گرفته درخصوص این گونهٔ سفالی در دشت سیستان، سده‌های هفتم و هشتم هجری‌قمری را به‌عنوان تاریخ نسبی این گونه از سفالینه‌ها نشان می‌دهد (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۱۰۱)؛ از این‌رو، تاریخ استفاده از این گونهٔ سفالی در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز مربوط به‌همین بازهٔ زمانی پیشنهاد می‌گردد (جدول ۱۲).

جدول ۱۲: سفال با نقش سیاه، لاجوردی روی زمینهٔ سفید زیرلعاب شفاف بی‌رنگ (نگارندگان، ۱۴۰۰).

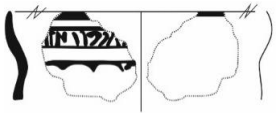
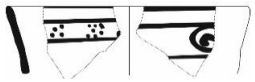
Table 12: Pottery with a blak pattern & Azure on a white background Under the clear transparent glaze (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	سیستان (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۹)			

سفال با نقش سیاه و فیروزه‌ای روی زمینهٔ سفید زیرلعاب شفاف بی‌رنگ: این سفالینه‌ها در دشت سیستان اغلب دارای خمیره‌ای به‌رنگ آجری یا قرمز و به‌ندرت نخودی هستند و نقوش آن‌ها برروی زمینه‌ای شیری‌رنگ اجرا شده است. طرح‌های اصلی غالباً گیاهی و با رنگ سیاه نقش شده‌اند و رنگ فیروزه‌ای بیشتر به‌صورت نوار، لکه و یا به‌عنوان پرکنندهٔ اشکال بسته (مانند برگ) به‌کار رفته‌است. در پایان، لعابی شفاف و بی‌رنگ سطح سفال را دربر گرفته است. براساس مطالعات صورت‌گرفته درخصوص این گونهٔ سفالی در دشت سیستان، سده‌های ششم تا نهم هجری‌قمری را به‌عنوان تاریخ نسبی این گونه از سفالینه‌ها نشان می‌دهد (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۱۰۱)؛ از این‌رو، تاریخ استفاده از این گونهٔ سفالی در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز مربوط به‌همین بازهٔ زمانی پیشنهاد می‌گردد (جدول ۱۳).

جدول ۱۳: سفال با نقش سیاه و فیروزه‌ای روی زمینهٔ سفید زیرلعاب شفاف بی‌رنگ (نگارندگان، ۱۴۰۰).

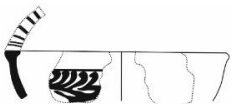
Table 13: Pottery with a blak pattern & Turquoise on a white background Under the clear transparent glaze (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	سیستان (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۰)			غیر قابل طراحی
۲	زاهدان کهنه (موسوی‌حاجی، ۱۳۸۲: لوحه ۸۷ طرح ۶)			
۳	مشهد (Glombek et al., 1996: p1. XIII)			
۴	ایران (موزه طارق رجب) (Fehervari, 2000: 226, no. 289)			

سفال آبی و سفید با خمیر گل رس: این سفالینه‌ها در دشت سیستان دارای خمیره‌ای از جنس گل رس در طیف‌های مختلف نخودی هستند و نقوشی همچون طرح صخره و موج چینی و نقوش گیاهی به‌رنگ آبی لاجوردی، زمینهٔ سفید آن‌ها را مزیّن کرده است. براساس مطالعات صورت‌گرفته درخصوص این گونهٔ سفالی در دشت سیستان، سده‌های هشتم و نهم هجری‌قمری را به‌عنوان تاریخ نسبی این‌گونه از سفالینه‌ها نشان می‌دهد (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۱۰۲ و ۱۰۳)؛ از این‌رو، تاریخ استفاده از این گونهٔ سفالی در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز مربوط به‌همین بازهٔ زمانی پیشنهاد می‌گردد (جدول ۱۴).

سفال سلادون: درمیان سفالینه‌های دشت سیستان سفالینه‌ایی ساده با لعاب تک‌رنگ، گونه‌ای با لعاب سبز زیتونی و بدنهٔ خمیر سنگی فشرده دیده می‌شود که به «سلادون» موسوم است. سلادون‌های دشت سیستان دارای خمیرهٔ فشردهٔ سفید مایل به خاکستری هستند و لعاب آن‌ها از کیفیت مناسبی برخوردار است (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۸: ۳ و ۴). سلادون‌های محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز دارای خمیرهٔ فشردهٔ سفید مایل به خاکستری هستند و لعاب آن‌ها از کیفیت بسیار خوبی برخوردار است. براساس مطالعات صورت‌گرفته درخصوص این گونهٔ سفالی

جدول ۱۴: سفال آبی و سفید با خمیر گل رس (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 14: Blue and white pottery with clay paste (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۲	قلعه‌رستم سیستان (سعادتیان، ۱۳۹۷: ۳۱۴)			
۳	سیستان (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: لوحه ۵۴ طرح ۱۱۵، لوحه ۴۱ طرح ۲۹ و لوحه ۴۲ طرح ۴۴)			
۴	شهر حوض‌دار (Keikha et al., 2021: Table 1)			

در دشت سیستان، سدهٔ هشتم هجری‌قمری را به‌عنوان تاریخ نسبی این گونه از سفالینه‌ها نشان می‌دهد (همان: ۴)؛ از این‌رو، تاریخ استفاده از این گونهٔ سفالی در محوطهٔ بی‌بی‌دوست نیز مربوط به‌همین بازهٔ زمانی پیشنهاد می‌گردد (جدول ۱۵).

جدول ۱۵: سفال سلادون (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 15: Seladoun pottery (Authors, 2022).

شمارهٔ سفال	منبع مقایسه	نمونهٔ قابل مقایسه	تصویر	طرح
۱	خراسان (موزهٔ دوران اسلامی تهران) (Hoddon, 2011a: Vol. I, 192, Fig. 4.27) و شهر حوض‌دار (کیخا، ۱۳۹۸: ۱۹۷)			غیرقابل طراحی
۲	شهر حوض‌دار (کیخا، ۱۳۹۸: ۱۹۷)			

بحث و تحلیل

سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست به‌عنوان یکی از شاخص‌ترین منطقه‌های باستانی شمال دشت سیستان، به‌دلیل برخورداری از حجم انبوه مواد متنوع فرهنگی و هم‌چنین گسترهٔ فوق‌العادهٔ آن از اهمیت و موقعیت بسیار مطلوبی جهت مطالعات باستان‌شناسی برخوردار است. در این پژوهش، تلاش گردید تا در ابتدا متناسب با اهداف از پیش تعیین‌شدهٔ پراکنش ساختارهای باستانی در یک پهنهٔ یک‌دست در منطقهٔ بی‌بی‌دوست و قرابت آن‌ها با محوطهٔ زاهدان‌کهنه مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد. باتوجه به تخریب‌های گستردهٔ ربض زاهدان‌کهنه (گسترش اراضی کشاورزی، جاده‌های ارتباطی، کوره‌های معاصر پخت آجرهای سفالی، کاوش‌های غیرمجاز و...) و تغییر منظر فرهنگی و باستانی آن تلاش‌شد تا در راستای شناخت وسعت دقیق آن از خوانش منابع کهن و یافته‌های باستان‌شناسی (سفالینه‌ها) مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد؛ در ابتدا به‌طور مثال، براساس خوانش منابع کهن میل قاسم‌آباد یا همان میل کوسنگ که احتمالاً منارهٔ مسجد یا میل کاروانسرایی در

محدودهٔ ربض شهر زاهدان‌کهنه از آن یاد شده، درحال حاضر جزو آثار باستانی سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست و در مرکز آن واقع شده است، که این مهم نشانگر این نکته است که ساختارهای پراکنده در منطقهٔ بی‌بی‌دوست در ارتباط کامل با محوطهٔ زاهدان‌کهنه است. در ادامه و در راستای نیل به پاسخ به پرسش دوم، سعی‌شد تا گونه‌های سفالین در سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد؛ در راستای پاسخ به این‌منظور، ابتدا تمام داده‌های اسنادی و میدانی جمع‌آوری شده و پس از انطباق و مقایسهٔ این مدارک با یک‌دیگر امکان ارزیابی، سنجش و نقد فرضیات مطروحه به‌وجود آمد؛ درنتیجه، شناخت مناسبی از نوع سفالینه‌ها در منطقهٔ بی‌بی‌دوست به‌دست آمد. درخصوص طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفالینه‌های دوران اسلامی سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست دشت سیستان که به شناسایی بیش از ۱۸گونه و زیرگونهٔ سفالین (سفال‌های بدون لعاب و ساده، سفالینه‌های بدون لعاب و منقوش، سفال با نقش کنده، سفال با نقوش ترکیبی کنده و افزوده، سفال با نقش قالب‌زده، سفال‌های لعاب‌دار ساده، سفال‌های لعاب‌دار منقوش، سفال‌های اسگرافیاتو ساده با لعاب تک‌رنگ، سفال‌های اسگرافیاتو با لعاب پاشیدهٔ چندرنگ، سفال‌های اسگرافیاتو با نقوش هاشوردار و لعاب تک‌رنگ، سفال منقوش گلابه‌ای، سفال با نقش سیاه روی زمینهٔ سفید زیرلعاب شفاف بی‌رنگ، سفال با نقش سیاه زیرلعاب فیروزه‌ای/سبز/آبی، سفال با نقش سیاه، لاجوردی روی زمینهٔ سفید زیرلعاب شفاف بی‌رنگ، سفال با نقش سیاه و فیروزه‌ای روی زمینهٔ سفید زیرلعاب شفاف بی‌رنگ، سفال آبی و سفید با خمیر گل رس، سفال سلادون) انجامید، نشان‌دهندهٔ بهره‌گیری سفالگران سیستان از شیوه‌های متنوع ساخت و تزئین سفالینه‌های دوران اسلامی است؛ با این‌حال، باوجود آن‌که انواع مختلف، تزئینات زیرلعابی در آرایش سفالینه‌های اسلامی منطقهٔ بی‌بی‌دوست به‌کار گرفته شده است، اما به‌مانند دیگر سفالینه‌های اسلامی دشت سیستان سفالینه‌هایی با روش‌های تزئینی روی لعاب مانند: سفال زرین‌فام، سفال مینایی و سفال سیلوئت درمیان قطعات موجود به‌چشم نمی‌خورد. که این مهم احتمالاً نشان از عدم مهارت یا رغبت سفالگران دشت سیستان و به‌تبع آن محوطهٔ بی‌بی‌دوست سیستان در آرایش سفالینه‌ها با شیوه‌های تزئین روی لعاب و نیز شیوه‌های پرکار تزئین در زیرلعاب دارد (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳).

در جهت پاسخ به پرسش سوم که پژوهش یافته‌های سفالی موردمطالعه در کدام بازهٔ زمانی تاریخ‌گذاری می‌شوند؟ مشخص گردید؛ نمونه‌های سفالین محوطهٔ بی‌بی‌دوست که مهم‌ترین مدارک جهت گاهنگاری این محوطه به‌شمار می‌آیند، با نمونه‌ها و ظروف سفالین یافت‌شده از محوطه‌های کاوش (در درجهٔ اول) و بررسی شده (در درجهٔ دوم)، مورد مقایسه قرار گرفتند. نتایج حاصل از مطالعات نمونه‌ها و مقایسات انجام‌شده نشان می‌دهد که سفالینه‌های سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست سیستان در سده‌های میانی اسلام (سده‌های چهار و پنج تا نهم هجری‌قمری) قابل تاریخ‌گذاری هستند. در این‌راستا، می‌توان اظهارنظر نمود که هرچند انتصاب برخی قطعات به سدهٔ معین ناممکن به‌نظر می‌رسد؛ اما هیچ‌یک از نمونه‌های سفالین محوطهٔ بی‌بی‌دوست به پیش از سدهٔ سوم و چهارم هجری‌قمری ندارد. هم‌چنین، نمونه‌ای را که به توان به سده‌های متأخر دوران اسلامی منتسب نمود، یافت نشده است؛ بنابراین، قدیمی‌ترین شواهد استقرار دوران اسلامی در محوطهٔ بی‌بی‌دوست، سفالینه‌هایی هستند که به سده‌های چهار و پنجم هجری‌قمری منتسب هستند و جدیدترین آن‌ها نیز به سدهٔ نُه هجری‌قمری تعلق دارند. پس از این تاریخ، استقرار در سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست سیستان با افول شدیدی روبه‌رو گردیده و دیگر استقرار پس از سدهٔ نُه و دهم هجری‌قمری ادامه پیدا نکرد. این مهم کاملاً منطبق‌بر اوضاع ظهور و سقوط دشت سیستان و مرکزیت آن در آن‌زمان که همانا شهر زاهدان‌کهنه بوده، مطابق است؛ بنابراین، با مطالعهٔ این متغیر نیز این‌گونه می‌توان نتیجه‌گرفت که سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست بخشی از ربض محوطهٔ

زاهدان‌کهنه است. در انتها نیز در راستای پاسخ به پرسش آخر این پژوهش که همان ارتباطات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای آن چگونه ارزیابی می‌شود؟ نتایج حاصل از مقایسات گونه‌شناختی نمونه‌های سفالین محوطهٔ بی‌بی‌دوست، به‌وضوح نشان از هم‌سانی و مشابهت این نمونه‌ها با سفالینه‌های مناطق همجوار و در رأس آن‌ها خراسان بزرگ دارد. ارتباط فرهنگی بسیار زیاد منطقهٔ سیستان و محوطهٔ بی‌بی‌دوست با خراسان بزرگ را می‌توان از شباهت فراوان سفالینه‌های محوطهٔ بی‌بی‌دوست با مناطقی چون: نیشابور، بجنورد، مشهد، گرگان، ماوراءالنهر، غزنه، بامیان و قندهار دریافت. همچنین قابلیت مقایسهٔ تعدادی از نمونه‌ها با سفالینه‌های بدون‌لعاب و لعاب‌دار دوران اسلامی جیرفت، به‌ویژه سفالینه‌های بدون لعاب با نقش قالب‌زده و کنده ارتباط این محوطه با کرمان و همسایگان غربی را در دوران اسلامی روشن می‌سازد؛ از آن‌گذشته، مشابهت‌های زیاد نمونه‌های موردمطالعه با سفالینه‌های شهرها و مناطقی چون: کاشان، ری، سلطان‌آباد، مازندران، اردبیل، تبریز و نیز سفالینه‌های کشورهایی چون: سوریه، فلسطین و مصر نشان می‌دهد، منطقهٔ سیستان که محوطهٔ بی‌بی‌دوست در این حوزهٔ جغرافیایی واقع‌شده نه‌تنها با مناطق همجوار بلکه با مناطق مرکزی، شمالی و غربی ایران و فراتر از آن با سرزمین‌های دوردست در غرب جهان اسلام نیز در ارتباط بوده است. این مشابهت‌های فرهنگی و هنری نیز می‌تواند نشان‌دهندهٔ وجود شبکهٔ فرهنگی و ارتباطی وسیعی در سرتاسر جهان اسلام است که بیش از آن‌که به یکپارچگی سیاسی مربوط باشد با یکپارچگی آئینی و ایدئولوژیک سرزمین‌های اسلامی در ارتباط بوده است.

نتیجه‌گیری

مطالعهٔ ساختارهای معماری پراکنده در سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست در نگاه نخست به‌دلیل حجم بالای تخریب، شناخت و ارتباط آن‌ها با محوطهٔ زاهدان‌کهنه تقریباً ناممکن می‌نمود؛ از این‌رو، تلاش شد تا با خوانش متون کهن و مطالعهٔ سفالینه‌های سطحی این محوطه هویت واقعی این سلسله تپه‌ها مورد شناسایی قرار گیرد. با احتساب بخش‌های مختلف شهر زاهدان‌کهنه که پیش‌تر شناخته شده بود (پنج بخش مجزا به‌نام‌های قلعه یا کهن‌دژ، ارگ اول یا ارگ زبرین، ارگ دوم یا ارگ فرودین، شارستان و ربض)، اکنون می‌توان سلسله تپه‌های موسوم به بی‌بی‌دوست که در مجاورت جبههٔ شمال‌غرب شهر زاهدان‌کهنه واقع‌شده را بخشی از ربض این شهر که دومین دارالحکومهٔ سیستان است، اضافه کرد. مجموعهٔ شواهد تاریخی دربارهٔ بنیان و افول شهر زاهدان‌کهنه در دوران اسلامی نشان می‌دهد که این شهر در قرن چهار و پنجم هجری‌قمری بنیان و در قرن نُه هجری‌قمری رو به افول نهاده است. مطالعهٔ سفالینه‌های سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست نیز مؤید همین نکته است. براساس مطالعهٔ سفالینه‌ها قدیمی‌ترین گونهٔ سفالی محوطه مربوط به سده‌های چهار و پنجم هجری‌قمری و جدیدترین آن مربوط به سدهٔ نُه هجری‌قمری تاریخ‌گذاری شده‌اند، که این نکته نیز کاملاً منطبق‌بر ظهور و افول استقرار در شهر زاهدان‌کهنه بوده و دلیلی دیگر درخصوص این‌که این سلسله تپه‌ها بخشی از پیکرهٔ اصلی شهر زاهدان‌کهنه است. درخصوص ارتباطات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای براساس مطالعهٔ سفالینه‌ها، نتایج حاصل از مقایسات گونه‌شناختی نمونه‌های سفالین محوطهٔ بی‌بی‌دوست، به‌وضوح نشان از هم‌سانی و مشابهت این نمونه‌ها با سفالینه‌های مناطق همجوار و در رأس آن‌ها خراسان بزرگ دارد. ارتباط فرهنگی بسیار زیاد منطقهٔ سیستان و محوطهٔ بی‌بی‌دوست با خراسان بزرگ را می‌توان از شباهت فراوان سفالینه‌های محوطهٔ بی‌بی‌دوست با مناطقی چون: نیشابور، بجنورد، مشهد، گرگان، ماوراءالنهر، غزنه، بامیان و قندهار دریافت.

سپاسگزاری
بدون‌شک انجام بررسی روشمند باستان‌شناختی بر روی محوطه‌های باستانی به تنهایی قابل انجام نیست. نگارندگان برخود لازم می‌دانند که از تمامی کسانی‌که در بخش‌های مختلف پروژهٔ تعیین عرصه و پیشنهاد حریم سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست همکاری داشته و یا با رهنمودهای خود انجام این پژوهش را ممکن ساختند، تشکر نمایند؛ به‌ویژه آقایان دکتر روح‌الله شیرازی و دکتر صدرایی که در مراحل مختلف این کار رهنمودهای فراوان و مفید خود را عرضه داشتند؛ آقایان جواد سلمانزاده، مهدی خمری، محمدجواد مرعشی، ابوالفضل میرزنده‌دل، امیررضا واثق‌عباسی و هادی فرجی و خانم‌ها یاسمن نصیری‌پور، هانیه شرافتمند و مهسا آصفی که مسئولیت نمونه‌برداری را در بخش میدانی این بررسی، طبقه‌بندی یافته‌ها و طراحی نمونه‌ها را برعهده داشتند نیز تشکر می‌شود.

درصد مشارکت نویسندگان
همهٔ نویسندگان در نگارش مقاله به یک‌میزان مشارکت داشته‌اند.

تعارض و منافع
این مقاله بر گرفته از برنامهٔ پژوهشی بررسی و گمانه‌زنی به‌منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم سلسله تپه‌های باستانی بی‌بی‌دوست بخش مرکزی شهرستان زابل در چارچوب مجوز پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی به شمارهٔ ۹۴۲۱۰۰/۱۴۸۳۹ مورخ ۱۳۹۵/۳/۹ به سرپرستی محمد کیخا است؛ همچنین نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت‌ها
۱. در خلال انجام این پروژه و بررسی سطحی صورت‌گرفته در این منطقه که وسعتی درحدود ۳۰کیلومترمربع را شامل می‌شود تعداد ۲۰ تپه، ۱ میل یا مناره، ۵ گورستان، ۲ آرامگاه، ۱ آس‌باد، ۲ قلعه مدور، ۱۴ کورهٔ پخت سفال و آجر و نزدیک به ۳۰ سازهٔ خشتی یک و دو طبقه شناسایی و ثبت گردید.

۲. این میل که به آن «میل کوسنگ» نیز گفته می‌شود و آن‌را متعلق به مسجدی به‌نام «اورکین» می‌دانند (سایکس، ۱۳۷۸: ۴۶۶) در پروژهٔ بررسی و گمانه‌زنی جهت تعیین عرصه و پیشنهاد حریم سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست در بخش میانی این سلسله تپه‌ها شناسایی و جانمایی گردید. این میل درحال حاضر به‌دلیل حفاری‌های غیرمجاز کاملاً تخریب و به‌صورت پشته‌ای نسبتاً بلند از آجر قابل مشاهده است (تصویر ۴). این مهم خود نیز دلیلی‌بر اثبات پیوستگی مابین آثار موجود در ربض زاهدان‌کهنه با سلسله تپه‌های بی‌بی‌دوست است.

کتابنامه
- ابن‌حوقل، (۱۳۴۵). صورةالارض. ترجمهٔ جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم، (۱۳۴۰). مسالک و ممالک. به اهتمام: ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بارتولد، ویلهلم، (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی ایران. ترجمهٔ همایون صنعتی‌زاده، مجموعهٔ ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- باسورث، ادموند کلیفورد، (۱۳۸۸). تاریخ سیستان از آمدن تازیان تا برآمدن دولت صفاریان. ترجمهٔ حسن انوشه، چاپ سوم، مؤسسه امیرکبیر، تهران.
- بیانی، سوسن؛ و موسوی‌حاجی، سید رسول، (۱۳۸۱). تأملی در اثبات یک حقیقت مهم تاریخی: تغییر در دارالحکومه از زرنگ به شهر سیستان. مجله علمی و پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۵۲ (۱۰۴): ۵۲۷-۵۴۶.

- پیری، محمد، (۱۳۸۹). تاریخ سیستان در عصر قاجار. سنبله، مشهد.
- تیت، جی، پی، (۱۳۶۲). سیستان، تاریخ، حدود و ثغور جغرافیایی، آثار باستانی و ذکر ساکنین آن. جلد دوم، به اهتمام: غلامعلی رییس الذاکرین، چاپ اول، زاهدان، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان سیستان‌وبلوچستان.
- جهانبانی، امان‌الله، (۱۳۳۸). سرگذشت بلوچستان و مرزهای آن. تهران: بی نا.
- جیهانی، ابوالقاسم، (۱۳۶۸). اشکال العالم. ترجمهٔ علی بن عبدالسلام کاتب، با مقدمه و تعلیقات از: فیروز منصوری، چاپ اول، تهران: به نشر.
- دهمرده، برات، (۱۳۸۵). ملوک سیستان. جلد ۱، تفتان، زاهدان.
- رضانژاد، حسین، (۱۳۸۰). «شناخت و معرفی سفال‌های ارگ تابران توس». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- رضایی، عبدالعظیم، (۱۳۷۸). گنجینه تاریخ ایران. جلد ۱۰، ایران و اسلام، اطلس، تهران.
- سایکس، سرپرسی، (۱۳۷۸). خاطرات سفر چهارم به ایران. در: جغرافیای تاریخی سیستان، (سفر با سفرنامه‌ها)، ترجمه و تدوین: حسن احمدی، تهران.
- سعادتیان، مجتبی، (۱۳۹۶). «گزارش خاک‌برداری قلعه رستم سیستان (احصاء خندق پیرامون و پی‌یابی و خواناسازی شاه‌نشین)». آرشیو اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری سیستان‌وبلوچستان (منتشر نشده).
- سعادتیان، مجتبی، (۱۳۹۷). «گزارش تعیین عرصه و پیشنهاد حریم بندر تاریخی تیس شهرستان چابهار». آرشیو اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری سیستان‌وبلوچستان (منتشر نشده).
- سیستانی، محمد اعظم، (۱۳۶۷). سیستان (سرزمین ماسه‌ها و هماسه‌ها). سیستان بعد از اسلام، جلد اول و دوم، کابل: آکادمی علوم و جمهوری افغانستان.
- صارمی نائینی، داوود، (۱۳۹۸). «گزارش حفاری قلعه محمد درویش سیستان». آرشیو اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری سیستان‌وبلوچستان (منتشر نشده).
- قائینی، فرزانه، (۱۳۷۹). سفالینه‌های جرجان؛ موزهٔ آبگینه و سفالینه‌های ایران. ترجمه: کلود کرباسی، چاپ اول، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- کریمی، فاطمه؛ کیانی، محمدیوسف، (۱۳۶۴). هنر سفالگری دوره اسلامی ایران. تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران.
- کیخا، محمد، (۱۳۹۵). «گزارش تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطهٔ بی‌بی‌دوست بخش مرکزی شهرستان زابل». جلد سوم، محفوظ در آرشیو اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری سیستان‌وبلوچستان (منتشر نشده).
- کیخا، محمد، (۱۳۹۸). «گزارش تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه‌های منطقه حوض‌دار شهرستان هامون». آرشیو اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری سیستان‌وبلوچستان (منتشر نشده).
- گروبه، ارنست، (۱۳۸۴). سفال اسلامی. جلد هفتم از گزیدهٔ ۱۰ جلدی مجموعهٔ هنر اسلامی گردآوری ناصر خلیلی، ترجمهٔ فرناز حائری، تهران: کارنگ.
- گلداسمیت، فردریک، (۱۳۷۸). ایران شرقی، جغرافیای تاریخی سیستان (سفر با سفرنامه‌ها). جلد اول، ترجمه و تدوین: حسن احمدی، چاپ اول، تهران.
- لسترنج، گای، (۱۳۷۳). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمهٔ محمود عرفان، چاپ چهارم، تهران، علمی و فرهنگی.
- لندور، هنری ساوج، (۱۳۷۸). جغرافیای تاریخی سیستان "سفر با سفرنامه‌ها". ترجمه و تدوین: حسن احمدی، تهران.

- مجتهدزاده، پیروز، (۱۳۷۸). امیران مرزدار و مرزهای خاوری ایران. ترجمهٔ حمید رضا ملک محمدی نوری، شیرازه، تهران.
- مکماهون، هنری، (۱۳۷۸). نقشه‌برداری و اکتشافات جدید در سیستان و گزارشات حکمیت، جغرافیای تاریخی سیستان، سفر با سفرنامه‌ها. ترجمه و تدوین: حسن احمدی، تهران.
- ملک شاه حسین، (۱۳۸۳). احیاء الملوک. به اهتمام: منوچهر ستوده، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- موسوی‌حاجی، سید رسول؛ و مهرآفرین رضا، (۱۳۸۸). «بررسی باستان‌شناختی پهن دشت سیستان (فاز ۲)». ۱۳۸۷ جلد ۱۶ تا ۳۰، آرشیو اداره کل میراث‌فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی سیستان‌وبلوچستان (منتشر نشده).
- موسوی‌حاجی، سید رسول، (۱۳۸۲). زاهدان کهنه شهری خفته در سیستان. مشهد: پاژ، پایگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری سیستان.
- موسوی‌حاجی، سید رسول؛ عطایی، مرتضی؛ و مهرآفرین، رضا، (۱۳۹۸). سفال دوران اسلامی سیستان. باستان‌شناسی هنر حوضهٔ دلتای رودخانه هیرمند؛ با محوریت شهرسوخته از آغاز تا دوران اسلامی، به کوشش: سید منصور سید سجادی، فرهنگستان هنر، تهران.
- موسوی‌حاجی، سیدرسول؛ و عطایی، مرتضی، (۱۳۸۹). مطالعه مجموعه‌ای از نمونه‌های سفالین سیستان. چاپ اول، تهران: اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان سیستان و بلوچستان.
- موسوی‌حاجی، سیدرسول؛ توسلی، محمد مهدی؛ و شیرازی، روح‌الله، و زور، مریم، (۱۳۹۲). گونه‌شناختی و معرفی سفالینه‌های دوران اسلامی بلوچستان (مکران جنوبی). پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳ (۵): ۱۲۱-۱۴۰.
- ناشناس، (۱۳۸۷). تاریخ سیستان. به تصحیح: محمد تقی بهار (ملک الشعرا). معین، تهران.
- ناشناس، (۱۳۶۲). حدود العالم من المشرق الی المغرب. تصحیح: منوچهر ستوده، کتابخانهٔ طهوری، تهران.
- نجارسلیقه، محمد، (۱۳۸۵). مکانیزم بارش در جنوب‌شرق کشور. پژوهش‌های جغرافیایی، ۵۵: ۱۳-۱۷.
- هانتینگتون، السورث، (۱۳۷۸). کاسه ایران شرقی و سیستان، جغرافیای تاریخی سیستان، سفر با سفرنامه‌ها. ترجمه و تدوین: حسن احمدی، تهران.
- وحدتی، علی‌اکبر، (۱۳۸۹). پژوهش‌های باستان‌شناختی در شهر بلقیس (اسفراین کهن). چاپ اول، سازمان میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان خراسان شمالی.
- ییت، چارلز ادوارد، (۱۳۶۵). سفرنامه خراسان و سیستان. ترجمهٔ قدرت الله زعفرانلو و مهرداد رهبری، یزدان.

- Anonymous, (1984). *Hudood al-Alam from the East to the West.* edited by Manouchehr Sotoudeh, Tahoori Library, Tehran (In Persian).
- Anonymous, (2008). *History of Sistan*. edited by Mohammad Taghi Bahar (King of Poets), Moin, Tehran (In Persian).
- Barthold, W., (1998). *Historical Geography of Iran*. translated by Homayoun Sanati-Zadeh, literary and historical collection of endowments of Dr. Mahmoud Afshar Yazdi (In Persian).
- Basworth, E. C., (2009). *History of Sistan from the arrival of the Tazians to the rise*

of the Saffarid government. translated by Hassan Anousheh, third edition, Amir Kabir Institute, Tehran (In Persian).

- Bayani, S. & Mousavi Haji, S. R., (2002). Reflections on Proving an Important Historical Fact: A Change in the Government House from Zarang to Sistan. *Scientific and Research Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran,* 52 (104): 527-546 (In Persian).

- Blair, Sh. & Bloom, J., (2004). Decorative Arts. in: *Islamic Art and Architecture, Markus Hattstein and Peter Delius* (ed). Konemann, Italy: 118-123.

- Dehmardeh, B., (2006). *Moluk Sistan*. Volume 1, Taftan, Zahedan (In Persian).

- Dupree, L., (1958). Shamshir Ghar, Historic Cave site in Kandahar province Afghanestan. *Anthropological papers of the American Museum of Natural History,* 46, part 1.

- Fairservis, W. A. jr., (1961). Archaeological studies in the Sistan Basin of southwestern Afghanistan and Eastern Iran. *Anthropological Paper of the American Museum of Natural History,* 48, Part. 1, New York: 9-127.

- Fehervari, G., (2000). *Ceramics of The Islamic Word In The Tareq Rajab Museum*. London, (LB Tauris Publishers).

- Ghaeni, F., (2001). *Jorjan pottery; Museum of Glass and Pottery of Iran*. translated by Claude Karbasi, first edition, Tehran, Cultural Heritage Organization (Research Institute) (In Persian).

- Glombek, L., Mson, R. & Bailey, G., (1996). *Tamerlanenes Tableware, A new Approach to the Chinoiserie Ceramics of Fifteenth and Sixteenth Century Iran.* Mazda publisher in association with Royal Ontario Museum.

- Goldsmith, F., (1999). *Eastern Iran, Historical Geography of Sistan* (Travel with Travelogues). Volume one, translated and edited by Hassan Ahmadi, first edition, Tehran (In Persian).

- Grube, E. J., (1994). *Cobalt And Luster, The First Centuries of Islamic Pottery.* Published In The United State, By The Nour Foundation In Aaaociation with Azi Muth Editions and Oxford University Press Inc, New York.

- Grubeh, E., (2005). *Islamic Pottery*. Volume 7 of a ten-volume selection of Islamic art collected by Nasser Khalili; Translated by Farnaz Haeri, Tehran: Carang (In Persian).

- Hall, A. R., (1934). A New Collection of Islamic Pottery. *Bulletin of the Museum of Fine Arts,* 32 (192): 58-67.

- Hoddon, R. A. W., (2011a). "Fourteenth Century Fine Glazed Wares Produced in the Iranian World, And Comparison Eith Contemporary Ones from the Golden Horde and Mamluk Syria/Egypt". 2 Vols., Ph.D Theses. Department of Art and Archaeology, School of Oriental and African Studies, University of London.

- Huntington, Al-S., (1999). *The Bow of Eastern Iran and Sistan, Historical Geography of Sistan, Travel with Travelogues*. translated and edited by: Hassan Ahmadi, Tehran (In Persian).

- Ibn Hawqal, (1967). *Surat Al-Arz.* translated by Jafar Shoaar, Tehran: Iranian Culture Foundation.

- Istakhri, Abu-I. I., (1962). *Masalek va Mamalek*. by Iraj Afshar, book translation and publishing company (In Persian).

- Jahanbani, A., (1960). *History of Balochistan and its borders*. Tehran: Bina (In Persian).

- Jeyhani, A., (1989). *The Forms of the World*. translated by Ali ibn Abd al-Salam Katib, with introduction and comments by Firooz Mansouri, first edition, Tehran, published (In Persian).

- Karimi, F. & Kiani, M. Y., (1985). *The Art of Pottery of the Islamic Period of Iran*. Tehran: Archaeological Center of Iran (In Persian).

- Keikha, M., (2019). "Report on the determination of the area and the proposal for the protection of the sites of the historical Hozdar region in Hamoon County". Archives of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Sistan and Baluchestan (In Persian).

- Keikha, M., Bakhtiari, S., Bakhtiari, S. & Nasiripour, Y., (2024). Investigating the cultural interactions between Iran and China in the Safavid period (case study: Blue and White Pottery from Howzdaar city, Sistan). *Journal of Sistan and Baluchistan Studies*, 4 (1): 39-49.

- Kiekha, M., (2016). "Report on determining the area and proposing the privacy of Bibi Doost area in the central part of Zabol city". Volume 3, Archives of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Sistan and Baluchestan (In Persian).

- Landor, H. S., (1999). *Historical Geography of Sistan "Journey with Travelogues"*. translated and edited by Hassan Ahmadi, Tehran (In Persian).

- Lestering, G., (1995). *Historical Geography of the Eastern Caliphate*. translated by: Mahmoud Erfan, fourth edition, Tehran, scientific and cultural (In Persian).

- Malek Shah Hossein, (2004). *Revival of the Kings*. by Manouchehr Sotoudeh, Second Edition, Tehran: Scientific and Cultural (In Persian).

- McMahoon, H., (1999). *Surveying and New Discoveries in Sistan and Arbitration Reports, Historical Geography of Sistan, Travel with Travelogues.* translated and edited by Hassan Ahmadi, Tehran (In Persian).

- Mojtahedzadeh, P.z, (1999). *Border Amirs and Eastern Borders of Iran*. translated by: Hamid Reza Malek Mohammadi Nouri, Shirazeh, Tehran(In Persian).

- Mousavi Haji, S. R., Tavassoli, M. M., Shirazi, R. & Zour, M., (2013). Typology and introduction of pottery of the Islamic period of Baluchistan (southern Makran). *Archaeological Research of Iran,* 3 (5): 121-140 (In Persian).

- Mousavi Haji, S. R. & Mehr Afarin, R., (2009). "Archaeological Survey of the Sistan Wide Plain (Phase 2)". 2008 Volumes 16 to 30, Archives of the General Directorate of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Sistan and Baluchestan (In Persian).

- Mousavi Haji, S. R., (2003). *Zahedan, a dormant old city in Sistan*. Mashhad: Page, Sistan Cultural Heritage and Tourism Center (In Persian).

- Mousavi Haji, S. R., Ataei, M. & Mehrafarin, R., (2020). Pottery of the Islamic era of Sistan, archeology of the art of the Helmand River Delta. *With the focus on the burnt city from the beginning to the Islamic era,* by Seyed Mansour Seyed Sajjadi, Academy of Arts, Tehran (In Persian).

- Mousavi Haji, S. R. & Ataei, M., (2010). *A Study of a Collection of Sistan Pottery Samples.* First Edition, Tehran, General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Sistan and Baluchestan Province (In Persian).

- Najjar Saliqeh, M., (2006). Precipitation mechanism in the southeast of the country. *Geographical Research,* 55: 13-17 (In Persian).

- Piri, M., (2010). *History of Sistan in the Qajar era*. Sanbaleh, Mashhad (In Persian).

- Rezaei, A., (1999). *The Treasure of Iranian History*. Volume 10, Iran and Islam, Atlas, Tehran.

- Rezanejad, H., (2001). "Recognition and introduction of the pottery of Tabaran Toos citadel", Master Thesis in Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran (In Persian).

- Rowland, B. & Rice, F. M., (1971). *Art in Afghanistan: Objects from the Kabul Museum.* The Penguin Press, London.

- Saadatian, M., (2017). "Report on the excavation of Rostam Castle in Sistan (counting the moat around and finding and reading Shah-Nashin)". Archives of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Sistan and Baluchestan (In Persian).

- Saremi Naeini, D., (2020). "Excavation report of Mohammad Darvish Castle in Sistan". Archives of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Sistan and Baluchestan (In Persian).

- Sistani, Mohammad Azam, (1988). Sistan (Land of Sands and Hemispheres). Sistan after Islam, Volumes I and II, Kabul, Academy of Sciences and the Republic of Afghanistan (In Persian).

- Sykes, S., (1999). *Memoirs of the Fourth Trip to Iran; In: Historical Geography of Sistan, (Travel with Travelogues).* translated and edited by Hassan Ahmadi, Tehran (In Persian).

- Tate, J. P., (1984). *Sistan, history, geographical boundaries, antiquities and mention of its inhabitants.* Volume 2, by Gholam Ali Rais Al-Dhakerin, first edition, Zahedan, General Directorate of Islamic Culture and Guidance of Sistan and Baluchestan Province (In Persian).

- Vahdati, A. A., (2010). A*rchaeological Research in the city of Belqis (ancient Esfarayen).* first edition, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of North Khorasan Province (In Persian).

- Wilkinson, Ch. K., (1963). *Iranian Ceramics.* Asia House Gallery, New York.